

esély

2000/5

Társadalom- és szociálpolitikai folyóirat

TARTALOM

EURÓPAI SZEMMEL

- 3 Georg Vobruba: Valutaunió és szociálpolitika

MÉLTÓSÁGOT MINDENKINEK

- 18 Lévai Katalin: Feminizmustörténet – III.

MAGYAR VALÓSÁG

- 41 Kerezsi Klára: Láthatatlan elkövetők és kézzelfogható börtönök, avagy kell-e Magyarországnak börtönépítési program?
54 Tardos Katalin: Humánpolitika a dolgozó szegények munkahelyein
71 Szarvák Tibor–Szoboszlai Zsolt: Családok pozíciói a városi résztársadalmakban

SZOCIÁLIS MUNKA

- 86 Borbély Tibor Bors: Esetmunka, szervezet, diszfunkciók

CIVIL VILÁG

- 96 Szász Anna: Társaság a Szabadságjogokért

RECENZIO

- 105 Lévai Júlia: Több, mint helyzetjelentés

GEORG VOBRUBA

Valutaunió és szociálpolitika

valamint az újraelosztással szemben táplált gyanakvásoknak
is ellenálló európai önazonosság problémája

Az uniós jogharmonizációból és a Bizottság hatásköréből egyaránt hiányzik a közösségi szintű szociálpolitika. Ez a tanulmány elméleti fogódzót ad ahhoz, hogy mérlegre telessük, vajon milyen reális esélye van annak, hogy a jövőben az integrációs folyamat kedvezőtlen mellékhatásait közösségi szintű szociálpolitikával kompenzáljuk.

Elvileg mindenki számára világos, hogy „a valutaunió egy technikailag és politikailag egyaránt kényes kísérlet” (Padoa-Schioppa, 1994), vagy éppenséggel ugrás az ismeretlenbe (Issing, 1996). Az Európa-szerte kibontakozó diszkusszió mégsem szentel figyelmet annak a lehetőségnek, hogy a valutaunióval a mélyben gyökerező szociálpolitikai problémákat és társadalmi konfliktusokat is felidézünk (vö.: Deutsche Bundesbank, 1996, illetve Spahn, 1998). Egy adag pragmatikus optimizmus persze indokolt lehet itt, ez az út mégis félrevezet. Ha figyelmen kívül hagyjuk a valutaunió társadalmi költségeit, akkor az megkérdőjelezheti a valutaunió sikerét, és egyszersmind az európai integrációét is.

Az Európán kívüli megfigyelők és elemzők leginkább az olyan problémákra figyelnek, mint például arra, hogy „minél messzebb jut előre az EU az integráció útján, annál magasabb lesz a szolidaritás ára. A monetáris unió megvalósítási módjának függvényében egyre masszívabb transzferekre lesz szükség a jövedelemegyenlőtlenségek elsimítása érdekében. Ennek elmaradása vagy regionálisan koncentrálnódó munkanélküliséghez, vagy az EU-n belüli migrációhoz vezet, esetleg mindkettőhöz egyszerre” (Hama, 1996; Eichengreen, 1993; Friedman, 1997).

I. Ebben a tanulmányban fontolóra veszem a valutaunió lehetséges következményeit az európai szociálpolitikára vonatkozóan. Ezzel kettős célt követek: egyfelől megvizsgálom, hogy milyen szociálpolitikai problémákat gerjeszthet a valutaunió, másfelől pedig foglalkozni kívánok a szociálpolitikai célú újraelosztás és az európai önazonosság

összefüggésével. A társadalomtudományi diskurzus eddig alig kapcsolta össze a szociálpolitika és a kollektív identitás problematikáját. Ha jól tudom, az a kevés kísérlet is, amely e téren megvalósult, jobbra azt firtatja, hogyan lehetne együttes önazonossághoz juttatni a szociálpolitikával szemben igényeket megfogalmazó rétegeket (Taylor,

Milyen körülmények között lehet egy, a kollektív identitás felépítésére vonatkozó tervezetnek esélye arra, hogy a nyilvánosság előtt kedvező visszhangra talál?

1998). Ez a korlátozott szempont mégoly érdekes is lehet, a valódi akadály a szociálpolitika számára mégis annak az identitásnak a kérdését veti fel, amely igényjogosultakra és járulékfizetőkre együttesen vonatkozik. Hiszen mégsem tételezhető minden további nélkül és magától értetődően adottnak az a hajlandóság, hogy járulékaikkal másokat finanszírozzunk. Végül is a helyzet inkább fordított: a különféle régiókban élő emberek közti, anyagi tehervállalás révén zajló kiegyenlítés pusztán lehetősége is feltételezi az együvé tartozás érzését, márpedig ez az érzés egyáltalán

nem magától értetődő.

Az újraelosztás próbáját is kibíró európai azonosságtudat megformálása a következő problémát veti fel: Az összetartozás érzésének egyik konstitutív alkotóeleméről van szó, amely motiválni képes azt a hajlandóságunkat, hogy lemondjunk jövedelmünk egy részéről, ismeretlenek számára. Ezzel a felvetéssel szokatlan irányból közelítek az együttes identitás gondjához: a kollektív identitás fogalmát anyagi érdekeinkhez és a gazdasági szűkösség fogalmához kapcsolom. Amikor e kollektív identitás konstitutív előfeltételére kérdezek rá, illetve a belőle fakadó újraelosztás szociálpolitikai következményeire, akkor ezt a témát egy szélesebb magyarázat folyamába, kauzális láncolatba ágyazom bele. A többi megközelítés ezzel szemben olyan fogalomként kezeli ezt a kollektív identástudatot, amely normatív meggyőződéseket és jogokat ragadván meg, politikai öncélként szerepel (Calhoun, 1994). Több szerző is foglalkozik például azzal, hogy a politika színterein követésre érdemes azonosságtudatot konstruáljanak és azt normatív következményeikkel egyetemben a nyilvánosság számára mint követendő célt ajánlják. Egy bizonyos értelemben az én tanulmányom szemben áll ezekkel a koncepciókkal, de úgy is olvasható, mint azok kiegészítése. Ezennel felhívom mindazokat a szakértőket, akik normatív, mindenkire egyaránt vonatkozó tervezeteket kínálnak a széles nyilvánosság és a gyakorlat számára, hogy tanulmányomat tekintsék olyannak, mint amely a következő kérdésekre adott választ: Milyen körülmények között lehet egy, a kollektív identitás felépítésére vonatkozó tervezetnek esélye arra, hogy a nyilvánosság előtt kedvező visszhangra talál? Vajon összeegyeztethetők-e az emberek érdekviszonyaival azok a gyakorlati követelmények, amelyeket normatív identitás-konstrukciókból vezetnek le? Továbbá vajon haj-

landók-e az emberek egyáltalán e követelményekkel összhangban cselekedni? Legalábbis az európai szociálpolitikai szereplők szemszögéből tekintve ezek az összeurópai azonosságtudatra vonatkozó kérdések megkerülhetetlennek tűnnek.

II. Kiindulópontom a közös európai valuta, az euró. Milyenek lesznek az euró szociálpolitikai következményei? Első megközelítésben azt lehet mondani, hogy az euró különös jelenség, hiszen különböző gazdaságok közös valutájáról van szó. Erre az lehet az egyik ellenvetés, hogy az eurónak a közös gazdaság megteremtése a funkciója. De hiszen éppen ez a bökkenő! Lehet-e az euró révén integrált gazdaságot és társadalmat teremteni? Vagy megfeneklik az integráció azokon a különbségeken, amelyeket éppen az euró bevezetése erősít fel? Hosszú távon bizonyára létrejöhet egy integrált gazdaság, ám rövid távon az egyes gazdaságok közti, jelentékeny különbségeket adottságnak kell elfogadnunk, éppúgy, mint a gazdasági kultúra és a termelékenység különbségeit.

Amint az ismert, a Ricardo-teoréma segítségével kimutatható, hosszú távon még jelentékeny termelékenységbeli különbségek sem akadályozhatják meg, hogy két ország a kölcsönös előnyök alapján gazdasági cserébe bocsátkozzon. A kölcsönös előnyök kiaknázása azonban hosszú távú alkalmazkodást előfeltételez közöttük, és ez szociális problémák egész sorát veti fel. És egy olyan hosszabb távú cél, mint amilyen az integráció, előbb-utóbb a rövid távú gondok kezelését is kiköveteli. Ez gyakori jellemzője a politika művészetének: Nagyívű politikai elgondolások megvalósulását veszélyeztethetik olyan apróbb, csak rövid távon érvényesülő zavaró hatások, amelyeket éppen a hosszú távra szóló intézkedések váltanak ki (Vobruba, 1991).

Az európai gazdaságok különbözőképpen fejlődtek a múltban. Az ilyen gazdaságok sikeres együttműködése feltételezi a puffer-mechanizmusokat. Többféle ilyen működésmód is lehetséges, amelyek a termelékenységben mutatkozó különbségeket szétteríthetik. Az egyszerűség kedvéért tekintsünk most csak két együttműködő gazdaságot! Hasonló termelési költségeket, de kiváltképp közelálló bérköltségeket feltételezve az alacsonyabb termelékenységű országban a javak árának folyamatosan növekedni kell. Termelőik ezért kudarcot vallanak majd a külföldi konkurenciával szemben, és ezért az ott élők egyre szegényebbek is lesznek. Az általuk támasztott kereslet a termelékenyebb ország javai iránt csökken, és ez a cserekapcsolatokon keresztül rögvest hátrányosan érinti a vezető ország gazdaságát is. Az itt kicsiben felvázolt logika érvényesül a világgazdaságban, ahol az USA és Eu-

Az euró különös jelenség, hiszen különböző gazdaságok közös valutájáról van szó.

rópa áll az egyik oldalon, Oroszország és a válságtól gyötört kelet-ázsiai országok a másik oldalon.

Természetesen feladhatjuk az eltérő bérköltségek feltételezését. Ám így is bérvisszafogásra kerül majd sor a kevésbé termelékenyebb gazdaságban, hogy javítsák a fajlagos bérköltséget és ezen keresztül a

Ezt a racionalitást nevezzük „önérdekű segítségnyújtásnak”.

versenyképességet. A termelékenységbeli különbségeket tehát nem lehet elrejtteni: akár a költségek visszafogására irányuló termelésoldali nyomás révén, akár pedig a jövedelmek csökkenése révén a hátrány mindenképpen jelentkezik az összeresletben. Hasonló eredményre jutunk, ha az erősebb gazdaság nagy-

vonalú bér- és szociálpolitikát követ. Az ilyen politikát – ha egyáltalán – persze nem azért valósítják meg, hogy fékezze a versenyképességet: az ország mint telephely versenyképességének érdeke előbbre való, mint akár a bérpolitika, akár pedig a szociálpolitika.

Eddigi fejtegetéseim első, előzetes eredményeképpen leszögezhetjük, hogy egy integrálódott államközösségben a gyengébb gazdaság problémái gondot okoznak az erősebb gazdaságának is. Innen az érdek, hogy tegyenek valamit a gyengébbekért. Ez a költségkalkuláció persze túlmutat a vállalkozásokat üzemgazdasági szinten optimalizáló gondolkodás lehetőségein és a központi állami politikát szólítja meg. Más helyütt (Vobruba, 1994) azt ajánlottam, hogy ezt a racionalitást nevezzük „önérdekű segítségnyújtásnak”.

Miféle pufferek képzelhetők el a különböző termelékenységszintet elért gazdaságok között? Az egyik lehetőség a valuta leértékelése, tehát az árukínálatnak egy másik ország pénzében kifejezett leértékelése, olcsóbbítása. Ez javítja annak esélyeit, hogy ezek az áruk abban a másik, versenyképesebb országban is gazdára találjanak. Első ránézésre ez egy olyan egyoldalú cselekedetnek tűnik, amely javítani képes a kevésbé termelékeny ország pozícióján. Amiként azonban az önérdekű segítségnyújtásról szóló fejtegetéseim megmutathatták, a szerény mértékű leértékelések inkább kölcsönös érdeknek és előny szerzésnek tekinthetők. A vezető termelékenységszintű országoktól ennek értelmében elvárható, hogy tűrjék a szerény mértékű leértékeléseket, vagy ne álljanak ellen az exportsikereik nyomán fellépő felértékelődési nyomásnak. A leértékelést eltérni a gazdagabb ország számára annyit tesz, mint versenyelőnyt adni a szegényebbeknek, lemondani saját jólétük egy darabkájáról a nagyobb károk, esetleg a teljes gazdasági összeomlás megelőzése céljából. Ezek a módszerek Európában többé-kevésbé hatásosan működtek az elmúlt évtizedben (Spahn, 1997).

1979-től 1987-ig árfolyam-alkalmazkodási mechanizmus létezett, azóta igyekeznek a valutaparításokat állandónak megőrizni. Ez az igyekezet 1992–93-ban zátonyra futott, 1993 után azonban a valutaárfolyamok a megengedettnél sokkal kisebb mértékben ingadoztak. Ez

annyit tesz, hogy a gazdaságpolitika lemondott a pufferlehetőségekről. Az EU tagállamok árfolyampolitikájukban már a közös valutára függesztették figyelő tekintetüket és ennek érdekében akár még a lehetséges minimumnál nagyobb munkanélküliséget is készek voltak számításba venni. A tagállamok termelékenységé és ezzel a fajlagos munkaerőköltségeik azonban egyre inkább eltérő irányba fejlődnek, és ez arra mutat, hogy a pufferekre bizony szükség lenne (SVR 1998/99).

A rögzített árfolyamok rendszere olyan országok között működik jól (példa erre Németország és Ausztria), amelyek termelékenységé párhuzamosan változik. A naiv osztrákok többségének fogalma sincs arról, hogy a schilling nem önálló valutájuk. Más gazdaságok viszonylatában ugyanakkor a változó árfolyamok jótékony pufferhatást fejtettek ki, bizonyos értelemben azt lehet mondani, hogy a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban a rugalmas árfolyamok olyan sűrű szövésű hálót alkotnak, amely a relatív gyengeségből stabil erőt hoz létre.

A valutaunióval sajnos ez a mechanizmus elvész: az euró szorosan egybeköti a meglehetősen eltérő gazdaságokat. Ez elkerülhetetlenül oda vezet, hogy az eltérő termelékenységi tempó manifeszt módon megnyilvánul a gyengébbek kárára. Ezek a gyengébb gazdaságok most a saját valuta védőernyője nélkül kénytelenek kitenni magukat a nemzetközi verseny hatásainak. Mármost ha ezek a gyengébbek ezentúl nem képesek majd versenyhátrányaikat a bérköltségek menedzselésével, azok csökkentésével ellensúlyozni, akkor elkerülhetetlen a munkanélküliség növekedése – legalább két okból is. Egyfelől a túl magas bérköltséggel termelő cégek alulmaradnak majd a magas termelékenységű régiók vállalatai által támasztott, kielezett versenyben. Másfelől pedig a bankhitelt igénybe vevő vállalatok ezentúl keményebb valutában fizetik vissza adósságaikat, mint amilyenben felvették azt. Ez az utóbbi jelenség radikális formában tulajdonképpen már lejátszódott egyszer, a német újraegyesítés kapcsán, amikor az üzletmenet magától értendő formájaként kölcsöntőkével finanszírozott keleti vállalatok elviselhetetlen adósságcspadába kerültek.

Mindent egybevetve valószínűnek látszik, hogy a közös valuta kétoldali nyomást fejt majd ki Európa kevésbé hatékony emberi erőforrásokkal termelő régióinak vállalataira. Egyfelől a csökkenő jövedelmezőségük oldaláról, másfelől a pénzpiacok oldaláról. Mindkét tendencia a foglalkoztatási szint süllyedéséhez vezet.

A gazdasági különbségek kiegyenlítésének másik hagyományos eszköze a migráció. Az erősen integrált USA és a lazán integrálódott Európai Unió közti, összehasonlító felmérések azt mutatják, hogy a

A gazdasági különbségek kiegyenlítésének másik hagyományos eszköze a migráció.

munkaerő-vándorlásnak határozottan kiegyenlítő hatása van. „A munkanélküliségbeli differenciák kisebbek Amerikában, mint Európában, a munkaerőpiac átalakulásához való alkalmazkodás pedig gyorsabb Amerikában, mint az Európai Unió tagállamaiban (Eichengreen, 1997). Abban pedig van okunk kételkedni, hogy az előrehaladó európai integrációt egyre erősödő transznacionális munkaerőmozgás kísérné. A nyelvi akadályok, a regionális különbözőségek, a tagállamok mindegyikében mutatkozó makacs munkanélküliség és a végeláthatalanul jelenlévő idegenellenesség mind súlyos akadályozó tényezők a migráció előtt. Több empirikus bizonyíték is van arra, hogy a mobilitás előtt tornyosuló jogi akadályok leépülése eddig kevés hatással volt az EU-n belüli munkaerőmozgásra (Flanagan, 1993).

III. Ilyen körülmények között szükségessé válik valami más puffermechanizmus intézményesítése az eltérő fejlettségű országok gazdasága között. A közös valuta politikai költségei között világosan érzékelhető az emelkedő munkanélküliségi ráta. „Érzékelhető költség” – ez azt jelenti, hogy mind a munkanélkülivé válók, mind mások az euróra vezetnek vissza sajnálatos helyzetüket, és ezért megtalálják a felelősöket is: a gazdag államok politikai döntéshozóit és legerősebb politikai szereplőit. Az érdekeltek számára tehát világos, kik viselik az euró politikai terheit, és kik tehetőek felelőssé ezért. Meglehet, ezek az interpretációk nem mindig okszerűek, ám mégis kárenyhítésért kiáltanak. Ennek híján olyan transznacionális legitimitás-deficit keletkezik az Európai Unióban, amely olyan típusú szociálpolitikai követelésekké érhet, mint például hogy „Fizessen az a munkanélküliségünkért, aki okozta azt!”

A mai jellemző politikai retorika szerint a valutaunió mindenki érdekeit szolgálja. Amint minden más olyan politikai diskurzus esetében, amely a gazdasági modernizációt és a társadalmi átalakulást kíséri, a közös pénz bevezetésénél is előfordul, hogy eltekintenek a rövid távú negatív hatásoktól, s eközben túlhangsúlyozzák a pozitív végcélét. Az EU tehetősebb tagállamainak politikai szereplői közül csak kevesen annyira realisták, mint amennyire diplomatikusak. Ezért nem is igen látják előre a valutaunió szociálpolitikai következményeit, és az ennek nyomán feltámadó politikai követeléseket. Talán csak egyedül a bajor miniszterelnök figyelmeztetett arra, hogy az euró bevezetése a szegényebb tagállamok részéről az anyagi-pénzügyi ellentételezés igényét idézheti fel. Vajon milyen helyzetben van-e az Unió, hogy kezelni tudja a valutaunió nyomán keletkező többlet gondokat?

IV. Általánosságban azt mondhatjuk, hogy az EU nincs különösebben felkészülve arra, hogy szociálpolitikai helyzeteket oldjon meg. De talán nincs is erre szükség, talán a valutaunió megvalósítása során is

kezelhetők ezek a gondok. Ez a kérdés az európai szinten folytatható expanzív foglalkoztatáspolitikai kérdése, a magam részéről itt és most két rövid megjegyzésre szorítokozom.

Ha jól látom, az asztalon fekvő foglalkoztatáspolitikai javaslatok mindegyike a nemzeti politikák folytatását ajánlja, transznacionális síkon. A nemzetállami szinten már leszerepelt keynesianizmust és neokorporatizmust akarják újra úgy eladni, mint amelyeknek voltaképpen terepe az összeurópai szint. Ezek a javaslatok azonban alaposan megkérdőjelezhetők. Az alapprobléma abban áll, hogy mindmáig hiányzik a kudarcuk okait feltáró szisztematikus elemzés.

A
foglalkoztatáspolitikai
terén a hatékony
korporatizmus ügye
legalább két okból
reménytelen.

Szisztematikus, tehát a rendszerből fakadó okoknak tekinthetőek azok, amelyek mellett nem lehet egyszerűen elnézni azzal az indokkal, hogy a nemzetállami szintről az összeurópai cselekvés szintjére emelkedünk. A foglalkoztatáspolitikai terén a hatékony korporatizmus ügye legalább két okból reménytelen: az európai szintű munkaadói, munkavállalói és egyéb szervezetek nincsenek abban a helyzetben, hogy keresztülvigyék akarataikat a tagszervezeteiken, tehát hogy az általuk legfelső szinten kialakított egyezségeknek érvényt szerezzenek; másfelől pedig persze nincsen központi kormány sem, amely e szervezetek önszabályozásra való készségét hathatós és hiteles beavatkozásokkal elősegíthetné (Vobruba, 1995). Az itt vázolthoz nagyon hasonló okokból tekinthető elégtelennek és voluntaristának a Liepietz- (1996) javaslat, valamint a svédek „Post Maastricht Social Europe” kezdeményezése is.

Mivel a maastrichti egyezménybe beépített mechanizmus bünteti a stabilitáskritériumoktól eltérő fiskális politikát, expanzív foglalkoztatáspolitikáról nem lehet szó (Teague, 1998). Számot kell vetnünk azzal, hogy a szupranacionális szint belépésével elkerülhetetlen a teljes foglalkoztatás iránti igény kikerülése. Legfeljebb annak kivárása marad még hátra, hogy kiderüljön: milyen kockázatot jelent a tagállamok számára a stabilitási kritériumok megsértése, illetve az ahhoz fűződő büntetés kifizetésének megtagadása.

A közös valutára való áttéréssel tehát valahogy pótolni kellene a különböző fejlettségi szintű gazdaságok közötti elveszett rugalmasságot. Becslések szerint még az Egyesült Államokban is legalább negyven százalékban kiegyenlítik az államok közötti gazdasági egyenlőtlenségeket az adók és más transzferek révén (Obstfeld-Peri, 1998). Mivel az európai munkaerő mobilitása sohasem fogja megközelíteni az amerikaiét, az EU-ban nagyobb kiegyenlítésre van szükség. Erre pedig jobb intézkedéscsomag híján csak az átfogó európai szociálpolitika lehet a megoldás. De lehet-e realitása egy olyan felhívásnak amely azt célozza, hogy a közös pénz okozta problémák kompenzálására transznacionális szociálpolitikát valósítsunk meg?

Egyelőre tehát nincs meg a tagállamok közti politikai akarat egy újraelosztó mechanizmus létrehozására.

Bizonyos értelemben létezik európai szociálpolitika. Ha átvesszük Majone (1994) hasznos megkülönböztetését a regulatív és redisztributív szociálpolitikáról, akkor azt lehet mondani, az előbbi európai szinten meglehetősen haladást ért el, ám az utóbbi jelentős lemaradást könyvelhet el. Az európai szociálpolitikának a regulatív intézkedésekre eső hangsúlyai a „negatív integráció” logikájából adódnak. Ez azt jelenti, hogy a szociálpolitikának összeurópai szinten akkor lehetnek eminens esélyei, ha segít leépíteni a közös piac előtt tornyosuló akadályokat. E logika alapján születtek például

az egységes géptípusok szerinti munkavédelmi intézkedések (Majone, 1994; Eichener-Voelzkow, 1994). Ezzel szemben az európai szintű szociálpolitikai újraelosztás gyermekcipőben jár, és alig mutatkozik jele annak, hogy ez a jövőben megváltozna. Az európai agrárpolitika, amelyet sokan egy európai újraelosztás előképének fognak fel, sokkal inkább szerencsétlen történelmi örökség, semmint jövőbeni európai vállalkozás (Judt, 1996). Ha korábban nem, hát a keleti bővítéssel ez mindenképpen megmutatkozik majd.

Egyelőre tehát nincs meg a tagállamok közti politikai akarat egy újraelosztó mechanizmus létrehozására. Vajon megváltozhat-e ez az európai integráció előrehaladása során?

V. A valutaunió szociálpolitikai következményeivel kapcsolatos, nyilvánvaló nehézségek kapcsán fogalmazom meg második kérdésem: létezik-e a tagállamok lakosságában az összetartozás érzése? Létezik-e a közös európai azonosságtudat, amely tartós alapja lehet egy összeurópai szociálpolitikai újraelosztásnak? Ezekben a kérdésekben elméleti előfeltevések rejlenek, amelyeket itt szisztematikusan nem okolhatok meg, de legalább explicitté tehetem őket.

A hagyományos társadalomból a modernbe irányuló átmenet során megtörténik a világképek struktúraváltása is, s ez számot tarthat a társadalmi cselekvés elméletének érdeklődésére is (Hirschman, 1977). Rendesen abból indulnak ki, hogy a cselekvést az érdek vagy közvetlenül vezérli, vagy legalábbis behatárolja a cselekvés lehetséges mezőjét. Ez persze nem jelenti azt, hogy mindenki folyamatosan egoista. A modernséggel éppen a kiszélesedő egyéni érdekkövetést asszociáljuk, azt, hogy egyáltalán lehetségessé vált az egyéni érdek és a kollektív azonosságtudatból fakadó, normatív orientációk összeütközése.

Amikor a kollektív azonosságtudatot úgy fogjuk fel, mint a nemzetállamokon átívelő újraelosztás előfeltételét, akkor valami olyasmit tételezünk, amely meghaladja az egyéni érdeket. A kollektív azonosságtudat ennyiben több annál, mint hogy következmények nélkül valahova tartozónak valljuk magunkat. Itt gyakorlati következmények-

kel kell számolni. Megkérdezzük tehát: létezik-e olyan európai azonosságtudat, amely szociálpolitikai újraelosztás alapjául szolgálhat? Abból a célból, hogy használható fogalmat nyerjünk, „az újraelosztás próbáját is kiálló” azonosságtudatról beszélünk.

VI. Az EU történeti fejlődése során az újraelosztás próbáját is kiálló azonosságtudatra vonatkozó kérdés feltevését elfedte az a meggyőződés, miszerint az integráció egy örökké tartó, pozitív végösszegű játék (amelyben mindig mindenki jól jár). De ne firtassuk a múltat! A jövőről azonban mindenképpen elmondható, hogy ez az előfeltevés nem áll meg. Ez nem jelenti azt, hogy az előrehaladó integráció immár feltétlenül nullaösszegű játékká válik, vagy hogy éppen elviselhetetlen elosztási konfliktusokat fog felidézni. A helyzet ennél bonyolultabb.

Először is meg kell különböztetnünk a valutaunió által okozott rövid távú és hosszú távú elosztási hatásokat. Ezek eltérő módon érintik a gazdagabb és szegényebb országok különböző csoportjait. Meglehet, hosszabb távon a nyertes csoportok kerülnek túlsúlyba, a gazdag és a szegény országokban egyaránt. Ebben a helyzetben a pozitív összegű integrációfelfogás is helyénvaló lehet. Rövid távon azonban a szegény országok nagyobb csoportjait és a gazdagabbak kisebb csoportjait terhek sújtják, és ezek éppen ezért megkísérlik majd, hogy a nyertesekkel nulla összegű játékba lépjenek. A gazdagabb országok vesztes csoportjai majd megfogalmazzák kompenzációs követeléseiket a nyertesekkel szemben, ezek pedig a külföldről érkező felszólításokat a nemzetek feletti újraelosztásra még határozottabban visszatartásítják, hiszen a szociálpolitikai hivatkozás a megszerezhető forrásokért folytatott harcban új konkurenciának számít. Fordítva pedig: a gyengébb országok vesztesei számára a politikai retorikában elnyűtt közös európai azonosságtudat kevésbé problémát, mint inkább igényjogosultságot jelent.

Vajon a gazdagabb országok lakossága osztja-e az európai azonosság érzését akkor is, ha ez költségekkel jár? Ennek a kérdésnek a megválaszolásában segít, ha úgy vetünk egy pillantást a szociálpolitika finanszírozási mintáira, hogy együtt tekintsük őket a beleépített legitimitásigénnyel. Ezeket a struktúrákat egy spektrumon belül úgy értelmezzük, mint a tisztán intertemporális (időben megvalósuló) és tisztán interperszonális (személyek között megvalósuló) újraelosztás közti variánsokat.

1. A társadalombiztosítás számos rendszerében dominál az intertemporális újraelosztás. Mindannyiszor ez a helyzet jön létre, ahányszor szoros kapcsolat áll fenn az egyéni járulékbefizetés és a szociálpolitikai kifizetések között. Ilyenkor azért fizetünk, hogy adott eset-

Vajon a gazdagabb országok lakossága osztja-e az európai azonosság érzését akkor is, ha ez költségekkel jár?

ben megkapjuk azt az összeget, amire számítunk – amint ezt a francia és német nyugdíjbiztosítás esetében is láthatjuk. Az ilyen típusú, az időben megvalósuló újraelosztásnak semmi köze az e cikkben tárgyalt problémához. Az Európán belül élő nemzetek közötti újraelosztásnak ugyanis az okoz nehézséget, hogy a befizetők és a kedvezményezettek területileg válnak el egymástól.

2. Léteznek olyan újraelosztási mechanizmusok, amelyek esetében nem lehet világosan látni, hogy vajon intertemporális vagy interperszonális újraelosztásról van-e szó. Befizetésünkkor tehát még nem tudhatjuk, vajon egykor majd egyáltalán igényjogosultak leszünk-e vagy sem. Ilyen a munkanélküliség elleni biztosítás rendszere.

3. A tisztán interperszonális mechanizmusok esetében a befizetők tudják, hogy az általuk táplált alapból sohasem fognak közvetlen részesedést kapni. Ez a kapcsolat fúzi össze az osztálytársadalmak gazdagjait és szegényeit, s ebben a helyzetben a gazdagok vélhetően alábecsülik annak a kockázatát, hogy egyszer ők is elszegényedhetnek. Ez a kapcsolat továbbá a gazdag EU-tagállamok járulékfizetői és a szegényebb tagállamok kedvezményezettjei között. A dán, osztrák és német középosztály tagjai csak elvétve vagy éppen soha nem fognak Portugáliában szociális segílyt igényelni.

Mi vihetné rá az egyik polgárt, hogy finanszírozzon egy másikat? Ezen a ponton válik relevánssá az újraelosztás tolerálását is magában foglaló, európai önazonosság kérdése, az a kérdés tehát, létezik-e olyan identitástudat, amely nem riad vissza az ebből fakadó költségek vállalásától sem.

VII. A kollektív azonosságtudat nem keletkezik a semmiből. Lepsius (1997) megmutatta, hogy ennek a tudatnak a fejlődését intézményes struktúrák előzik meg. A tudat fejlődése azért orientálódik intézmények felé, mert ez a tudatforma is érdekviszonyokon nyugszik. Annál kevésbé lesz tartós, minél közvetlenebb módon torkollnak olyan viselkedésformákba, amelyek kárt okozhatnak. A modern társadalomban az érdekeket intézmények formálják. Az intézmények fenntarthatóságát pedig azok a várakozások határozzák meg, amelyek az érdekérvényesítéshez fűződnek. És éppen ez hiányzik az Európai Unió szintjén. Ezért az európai együttes önazonosság eszméjének és az európai szolidaritás eszméjének fejlesztése komoly akadályokba ütközik – márpedig ez szükséges ahhoz, hogy fenntartható legyen az aszimmetria a nemzeti adóztatás és az európai szintű közpénzfelhasználás között.

Az újraelosztás próbáját is kiálló európai azonosságtudat csak a politikai intézményrendszer alapján, ahhoz viszonyulva jöhet létre. Ez a viszonyulás lehet konfliktusos vagy sem, de mindenképpen a politikai felelősség világos meghatározásán kell alapulnia. Tudni kell, kinek címezzük igénybejelentéseinket, panaszainkat. Az Európai Unió

ma nincs abban a helyzetben, hogy ilyen címmel bírjon. A tagállamok már több hatáskört átadtak az integrációs szint számára, ráadásul a kormányok sok esetben még el is túlozzák e központosítás kiterjesztését abból a célból, hogy mentesítsék magukat a felelősség vállalásától (Lepsius, 1990; Vobruha, 1997). Ehhez még hozzájön az is, hogy a felelősség áthárításaként a nemzetállami politikai szereplők jelentős volumenben gazdasági szereplőket ruháztak fel hatáskörökkel. Ez jelentős mértékben előidézte azt a koordinációs deficitet, amelyet Teague (1998) vett észre. Emellett a nemzeti kormányok maradtak az érzékelhető politikai centrumban, a fontos döntések továbbra is itt születnek. Ez inkongruenciához, meg nem feleléshez vezet a politikai rendszer intézményi koncepcióját illetően, az elképzelés és annak érzékelhető megvalósulása között. Ez pedig hozzájárul ahhoz, hogy gyakran keveredjen a politikai rendszer és a nyilvánosság szerepe. Mindez pedig együttesen odavezet, hogy az európai politikában nem kap világos támogatást az európai önazonosság témaköre. Az emberek perspektívájából ítélve az Unió érinthetetlen, érthetetlen és elkülönült marad a nemzetállami kormányok tevékenysége révén, márpedig kevesen fektetnek bele – akár csak érzelmileg is – az ennyire ismeretlen instanciákba.

Tocqueville (1961) szerint talán a közös nyelv a legerősebb kapocs, amely összekötheti az emberiséget. Európában nincs közös nyelv és nem is vitatott, hogy ez a kollektív identitás megerősödése előtt tornyosuló legfőbb akadály. Ígéretes kezdeményezésekben nincs hiány: Laitin (1997) szerint talán éppen ez a nyelvi sokrétűség válhatna az európai önazonosság alapjává; Weiler (1997) pedig megkísérelte megkonstruálni az európai állampolgárság eszméjét. Am attól tartok, ezek a kísérletek összekevernek valamit: egy külső szemlélő talán valóban nyelvi és népi sokrétűségén keresztül ragadhatja meg Európát, de nagyon is kérdéses marad, hogy vajon Európa népei maguk is ezen az alapon tudnának-e egyesülni. Képzeljük el például egy európai olimpiai csapat indításának realitását! Hasonló problémába ütközik Habermas kiérlelt kísérlete arra, hogy a kollektív identitást elválassza nemzeti alapjaitól és megteremtse „a különbségek irányában nyitott univerzális állampolgári szolidaritás” eszméjét (Habermas, 1998). Még egyszer szeretném felidézni, hogy amikor transznacionális szociálpolitikai újraelosztásról van szó, akkor az embereknek maguknak egymás iránt táplált összetartozás-tudatára van szükség, nem pedig egy „objektív” közösség külsőleges érzékelésére. A követelmény világos: „az eddig nemzetállami keretekre szorítókozó szolidaritásnak ki kell szélesednie az Unió állampolgárait illetően oly módon, hogy például svédek és portugálok készek

Az európai azonosságtudat kialakulását a nyelvi problémák, valamint a politikai rendszernek és a polgári nyilvánosságnak fent leírt keveredései hátráltatják.

legyenek egymásért fellépni (Habermas, 1998). Vajon látunk-e ilyen jeleket?

Az európai azonosságtudat kialakulását a nyelvi problémák, valamint a politikai rendszernek és a polgári nyilvánosságnak fent leírt keveredései hátráltatják. Továbbra is valószínűtlen marad a véleményformáló és egyben európai hatáskörű média (újságok, folyóiratok és tv) kialakulása. Ennek egyik következménye az, hogy nem tudnak kialakulni például a német tartományok között jól működő, kiegyenlítő hatású pénzügyi hidak, amelyekkel a régiók közti érdekelentéket és konfliktusokat kezelni tudnák és ezzel hozzájárulhatnának ahhoz, hogy járulékkötelezettek és a kedvezményezettek között egyáltalán valamiféle viszony alakulhasson ki, amely azután nyilvános diszkusszió és tárgyalások témája lehetne. A fejlődés iránya manapság inkább a nemzeti egoizmusok felé mutat: a német kormány például az EU keleti bővítését gyakorlatilag a befizetési kvótája csökkentéséhez kötötte. Ez a megközelítés kifejezetten ragályos.

Megvalósulhat-e hát a stabil európai intézményhálózat kapcsán kibontakozó, európai önazonosság tudat? Minden bizonnyal, de csak idővel. Az intézményhálózat létrehozása és az elitek előremutató diskurzusa sokat segíthet, de semmit sem helyettesíthet. Ezért egyelőre megválaszolhatatlan az a kérdés, hogy vajon az újraelosztás próbáját is kiálló európai azonosságtudat elég gyorsan fejlődik-e majd ahhoz, hogy a valutaunióból származó gondok legalább egy részét magára vállalhassa.

VIII. Amikor az európai szociálpolitikát megalapozó kollektív identitás és szolidaritás esélyeit latolgatjuk, akkor nem téveszthetjük szem elől, hogy a jelenlegi fejlődés éppen az ellenkező irányba mutat. Valóságos trendje rajzolódik ki annak, hogy a területi alapú identitások felbomlanak (Judt, 1996 és Vobruba, 1997a). Az elmúlt években államok bomlottak fel, illetve jutottak a felbomlás közelébe. Belgiumra (a gazdagabb Flandria és a szegényebb Vallónia szembenállítására), Spanyolországra, Kanadára, Csehszlovákiára és Olaszországra gondolok. Ezek alapjául minden esetben a társadalmi egyenlőtlenség egy speciális formája szolgált: jóléti különbségek területi alakzatban jelennek meg. Azt a pusztító körülmény, hogy a jóléti különbségeket az érintettek regionális különbségekként értelmezhetik, olyan érdekonfliktusokhoz vezet, amelyet területi változtatással kívánnak megoldani. A trendet kulturális és vallási különbségek alkalmanként még erősíthetik is.

A jelenlegi legaktuálisabb példa a németeké. Náluk megkérdőjeleződik a tartományok jóléti teljesítményei között hagyományosan meglévő pénzügyi híd. Kezdetben, közvetlenül 1989 után, az újraelosztás iránti hajlandóság relatíve magasnak volt tekinthető, a politika azonban ezt nem vette igénybe, hanem az újraegyesítés költségeit inkább

államadósságokon keresztül finanszírozta. Csak miután egyértelművé vált, hogy a keleti tartományok életkörülményeinek kiegyenlítése az előirányzott, rövid idő alatt nem valósult meg, és az államadósság növelésének lehetőségei is kimerültek, ekkor került napirendre a szociálpolitikai újraelosztási mechanizmus kérdése. Sajnos ezzel egyidejűleg azonban e mechanizmus legitimitása is fogyófélben van. Bajorország és Baden-Württemberg kezdeményezései pénzügytechnikai és társadalmi értelemben egyaránt megkérdőjelezzik az eddigi közösen fenntartott tartományközi szolidaritást.

Ebből két következtetés adódik. Az egyszerűbb észrevétel szerint mindenütt növekszik a regionális önzés, és ez drasztikusan csökkenti a nemzetek közötti európai szociálpolitikai újraelosztás megvalósításának esélyeit. Egy másik, reflektáltabb, de egyben spekulatívabb végkövetkeztetés ahhoz az észrevételhez kapcsolódik, hogy a nemzetek feletti és regionális szinten bekövetkező változások két oldalról erodálják a nemzetállamot, és ez bizonyos esélyeket rejt magában a szociálpolitika számára. A mi esetünkben a konkrét kérdés így hangzik: elgondolható-e az, hogy a nemzetállami szint alatti témákban differenciálódó kollektív identitás hozzájárulhat olyan, együvé tartozási érzéshez, amely elég teherbíró ahhoz, hogy az európai transznacionális újraelosztást megalapozza. Első pillanatra ez a kérdésfeltevés abszurdnak tűnhet. De vegyük figyelembe, hogy ez a közös mintát követő differenciálódás nemcsak a különbségek felerősödéséhez vezet, hanem új típusú összetartozáshoz is. A gazdagabb régiók megkísérlik a szabadulást országuk szegényebb területeitől, ami a közös érdekük. Az, hogy egymás mellett fekvő, gazdag régiókról van szó, megkönnyíti azt a törekvésüket, hogy összefoghassanak Európa lokomotívjaként. A szegényebb régiók persze perifériális helyzetbe kerülnek, ami nagyban megnehezíti majd, hogy a valódi periféria és a centrum tartós viszonyrendszerbe lépjen.

A legrosszabb forgatókönyv megvalósulása esetén a regionális azonosságtudat fent ábrázolt differenciálódása az erős régiók között a nemzetállami szint alatti új szövetségek kialakulásához vezet, a szegényebbek ellenében (Judt, 1996). Jó esetben azonban ez nem marad válasz nélkül. A mozgósító erejű régiók esetleg az „önérdekű segítségnyújtás” révén vagy a régi nemzeti összetartozás maradékaira támaszkodva szegény szomszédjaik felé fordulhatnak, és ezzel létrejöhet a nemzetek felett együttműködő régiók egy mintája. A centrum így a prosperitás centrumává válik, amelyet a lépcsőzetesen lejtő jóléti zónák övezete vesz körül. Ez az övezet amolyan „cordon sanitaire” módjára elszigeteli a centrumot a menthetetlenül szegénynek megtaggyott régióktól. Ezért a funkciójáért cserébe a védőövezet a prosperitás egyes előnyeiben részesülhet. A „kiszámított befogadás” e mechanizmusa (Vobruba, 1997b) először Kelet-Európával szemben érvényesülhet, majd pedig Észak-Afrika kerülhet sorra. Ironikus módon tehát

a nemzeti egoizmus így valósíthat meg egy részleges jóléti kiegyenlítést Európában.

Fordította Kelen András

Irodalom

- Deutsche Bundesbank (Ed.), 1996: Monetary Policy Strategies in Europe, München: Vahlen.
- Calhoun, Benjamin, 1994: Social Theory and the Politics of Identity, Oxford/Cambridge: Blackwell.
- Eichener, Volker und Helmut Voelzkow, 1994: Europäische Regulierung im Arbeitsschutz: Überraschungen aus Brüssel und ein erster Versuch ihrer Erklärung, in: Europäische Integration und verbandliche Interessenvermittlung, Marburg: Metropolis.
- Eichengreen, Barry, 1993: European Monetary Unification and Regional Unemployment, in: Lloyd Ulman, Barry Eichengreen and William Dickens (Eds.), Labor in an Integrated Europe, Washington, D.C.: The Brookings Institution.
- Eichengreen, Barry, 1997: European Monetary Unification: Theory, Practice, and Analysis, Cambridge, Mass.: The MIT Press.
- Flanagan, Robert, 1993: European Wage Equalization since the Treaty of Rome, in: Lloyd Ulman, Barry Eichengreen and William Dickens (Eds.), Labor in an Integrated Europe, Washington, D.C.: The Brookings Institution.
- Friedman, Milton, 1997: Geld schafft Streit, in: Die Zeit, 12.9.1997 (Wiederabgedruckt in: Leviathan, 26. Jg., Nr. 1, 1998).
- Habermas, Jürgen, 1998: Die postnationale Konstellation, Frankfurt a.M.: Suhrkamp.
- Hama, Noriko, 1996: Disintegrating Europe. The Twilight of the European Construction, Westport, Conn.: Praeger.
- Hirschman, Albert O., 1977: The Passions and the Interests: Political Arguments for Capitalism before its Triumph, Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Issing, Otmar, 1996: Monetary Policy Strategies, in: Deutsche Bundesbank (Ed.), Monetary Policy Strategies in Europe, München: Vahlen.
- Judt, Tony, 1996: Große Illusion Europa. Herausforderungen und Gefahren einer Idee, München/Wien: Hanser.
- Laitin, David, 1997: The Cultural Identities of a European State, in: Politics & Society, Vol. 25, No. 3.
- Lepsius, M. Rainer, 1990: Der europäische Nationalstaat: Erbe und Zukunft, in: M. Rainer Lepsius, Interessen, Ideen und Institutionen, Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Lepsius, M. Rainer, 1997: Bildet sich eine kulturelle Identität in der Europäischen Union?, in: Blätter für deutsche und internationale Politik, No. 8.
- Liepietz, Alain, 1996: Social Europe, the Post Maastricht Challenge, in: Review of International Political Economy, Vol. 3, No. 3.
- Majone, Giandomenico, 1994: The Rise of the Regulatory State in Europe, in: West European Politics, Vol. 17.
- Obstfeld, Maurice and Giovanni Peri, 1998: Regional Non-Adjustment and Fiscal Policy, in: Economy Policy, No. 26, April.
- Padoa-Schioppa, Tommaso, 1994: The Road to Monetary Union in Europe, Oxford: Clarendon Press.
- Spahn, Heinz-Peter, 1997: Credibility, Reputation, and the Instability of the EMS, in

- A.J. Cohen et al. (Eds), *Money, Financial Institutions, and Macroeconomics*, Boston: Kluwer.
- Spahn, Heinz-Peter, 1998: Der Euro – geldtheoretische Grundlagen und wirtschaftspolitische Probleme, in: *Leviathan*, 26. Jg., Nr. 1.
- SVR, 1998/99: Jahresgutachten 1998/99 des Sachverständigenrates zur Begutachtung der gesamtwirtschaftlichen Entwicklung. Bundestags-Drucksache Nr. 1473.
- Taylor, David, 1998: Social Identity and Social Policy: Engagements with Postmodern Theory, in: *Journal of Social Policy*, Vol. 27, Part 3.
- Teague, Paul, 1998: Monetary Union and Social Europe, in: *Journal of European Social Policy*, Vol. 8, No. 2.
- Tocqueville, Alexander, 1961: *Democracy in America*, New York: Schocken Books.
- Vobruba, Georg, 1991: *Jenseits der sozialen Fragen*, Frankfurt a.M.: Suhrkamp.
- Vobruba, Georg, 1994: Eigennützige Hilfe. Nachholende Modernisierungsprozesse und Interessenverflechtungen zwischen Ost und West, in: Georg Vobruba, *Gemeinschaft ohne Moral*, Wien: Passagen.
- Vobruba, Georg, 1995: Social Policy on Tomorrow's Euro-Corporatist Stage, in: *Journal of European Social Policy*, Vol. 5, No. 4.
- Vobruba, Georg, 1997: Sozialpolitik als Integrationsinstrumente, in: Jens Borchert et al. (Red.), *Standortrisiko Wohlfahrtsstaat?*, Opladen: Leske und Budrich.
- Vobruba, Georg, 1997a: Grenzen von Staatsgrenzen, in: Georg Vobruba, *Autonomiegewinne. Sozialstaatsdynamik, Moralfreiheit, Transnationalisierung*, Wien: Passagen.
- Vobruba, Georg, 1997b: Die Soziale Dynamik von Wohlstandsgefällen, in: Georg Vobruba, *Autonomiegewinne. Sozialstaatsdynamik, Moralfreiheit, Transnationalisierung*, Wien: Passagen.
- Weiler, J.H.H., 1997: To be a European Citizen – Eros and Civilization, in: *Journal of European Public Policy*, Vol. 4, No. 4.

LÉVAI KATALIN

Feminizmustörténet – III.*

A feminizmus mint irányzat, ha tetszik, maga is megfelel a női szerep kritériumainak, időről időre új, színes és váratlan jelenségeket produkál. Így például a szexuális erőszak ellen indított mozgalmak ismét összekovácsolták az addig külön utakon járó irányzatokat. Új formában jelent meg a női sérülékenység, előtérbe került a családon belüli erőszak kérdése is. Az új, európai háborúk neobarbár szokásai ugyancsak sokkolták a közvéleményt. A körülmények tehát újra hatékonyá tették a feminizmust.

Erőszak a szépség és a szexualitás nevében

A korai feminista irányzatok középpontba állított témái – az autonómia, az egyéniség, a közéleti szerepvállalás, a szexualitás és a hatalom – a közös társadalmi kihívások és az ezekre adott optimista válaszok hangulatát tükrözték. A nyolcvanas évek képi megjelenítése azonban

A szexuális erőszak ellen indított mozgalmak ismét közelebb sodorták egymáshoz a feminizmus különféle áramlatait.

átlépte a vizuális kultúra korábbi határait, s a puha és a kemény pornográfia két szabálya is bekerült a női kultúrába: az egyik tárgyiasította a női testet, a másik az erőszak áldozataként mutatta be. Ekkor már nem pusztán szexuális szókimondásról, az érzékek és az érzelmek felszabadult kifejezőmódjáról volt szó, hanem egyre inkább a szexuális agresszióról, a divat és a szépség nevében elkövetett erőszakról. Sokan ennek elemzésében odáig mentek el, hogy a vizuális kultúrában szexuális

bűnözésről, a kozmetikai iparral kapcsolatban testet-lelket érintő rombolásról, sőt, új sebészeti kor eljövételéről beszéltek egy olyan periódusban, amikor érezhetően „a nők elleni gyűlölettől sistergett az éter”. A szexuális erőszak ellen indított mozgalmak ismét közelebb sodorták egymáshoz a feminizmus különféle áramlatait, amelyek a

* Részlet a szerző *A nő szerint a világ* című, 2000 szeptemberében az Osiris Kiadónál megjelenő könyvéből. (A bibliográfiai utalásokat lásd ott. – A szerk.)

hetvenes évek vége felé igencsak különböző irányokba tartottak. Az erőszakot és az egyének eltárgyasítását sugárzó média ellen először ismét az amerikai feminizmus radikális és pornográfiaellenes képviselői tiltakoztak a legélesebben, de fontos látni, hogy a konzervatív feministák teljes egyetértésükről biztosították őket ezekben a törekvéseikben.

A nemekhez társított sztereotípiák kulturális beágyazottságát, nehezen formálhatóságát vegyítiszta formában követhetjük a reklámok, hirdetések vizsgálatánál. Közismert, hogy a televíziós műfajok közül a szappanoperák mellett elsősorban reklámokat fogyaszt a néző, ezek kiemelkedő szerepet játszanak a nőkről és a férfiakra kialakított képzeink formálásában. Erving Goffmann a képes újságok, magazinok hirdetéseinek képeit vizsgálva főként a mozdulatokra, gesztusokra, alakzatokra helyezte a hangsúlyt. A fotókon megjelenő magasságkülönbségek, testhelyzetek, cselekvésmozzanatok együttes elemzése alapján arra a következtetésre jutott, hogy a reklámok túlnyomó többsége a hagyományos férfi–női kapcsolatok megerősítésére, a társadalmilag elfogadott nemi sztereotípiák ismétlésére törekszik. (Csepeli, 1997; Goffmann, 1981) Az embereket elárasztó, unos-untalan ismételt televíziós reklámok az audiovizuális médium hathatós eszközeként különösen a fiatal korosztály részére közvetítenek értékeket, normákat és magatartásmintákat.

A nyolcvanas években tömegével jelentek meg tanulmányok, esszék, elemzések a reklámok természetéről és hatásáról, sajátosan új szemponttal gazdagítva a meglehetősen széles körű szakirodalmat, amennyiben kifejezetten a nők szemszögéből végeztek hatásvizsgálatokat. E gazdag feminista szakirodalom, amely társadalomismerettel és szerepelméletekkel ötvözta az akkor már ismert reklámpszichológiai ismereteket, elsősorban azt hangsúlyozta, hogy a reklámokban szereplő áruk a mindennapi élettel, tehát a háztartással, bevásárlással és gyermekneveléssel állnak szoros kapcsolatban, és ez a világ a nők szinte kizárólagos terepének jelenik meg, következésképpen a reklámok nagyobb része a női fogyasztókat célozza meg. A reklámkészítők egyébként is úgy vélték, hogy a nők alapvetően jobb fogyasztók, mint a férfiak, mivel könnyebben befolyásolhatók, ezért a reklámok többségében férfiak adnak el árucikkeket nőknek. Ők a reklámozás narrátorai, a szakértők, akik az áruról megszerzett tudásukat közvetítik a női fogyasztók felé. *„A felsőbbrendű szaktudás és a források birtoklása annak a hagyományos felfogásnak a része, amely szerint a férfi szavahihetőbb, és szerepe a tárgyak megalkotásában jelentősebb, mint a nőké”* – írja Gloria Steinem. (Steinem, 1983)

A házimunka–család körében mozgó reklámok mellé a fiatalság-

A kifejezetten férfiakhoz szóló reklámokban (például autók, számítógépek) a nők a különlegesen vonzó, extra díszítőelem funkcióját töltötték be.

szépség–egészség reklámpszichológiai „triumvirátusa” társult, amelyben a nő legfőbb funkciója a szépség reprezentálása lett. Amikor a nő nem háziasszonyként, gyermekei társaságában vidáman és csinosan mosott, takarított, tejbegrízt vagy konzerveket vásárolt, akkor csábosan beállított, meztelen lábbal Pickwick zöld teát reklámozott, vörös bársonyra vetített, meztelen sziluettként parfümöt árult, „egészségesen csillogó” hajfürjtjeit rázta felénk, vagy éppen nyakig habfürdőben ázva érzékeltette gyönyörű és tökéletes formáit. A kifejezetten férfiakhoz szóló reklámokban (például autók, számítógépek) a nők a különlegesen vonzó, extra díszítőelem funkcióját töltötték be, vadítóan természetellenes testhelyzetekben, az autóra hasalva, ülve, dőlve rótták le csodálatukat a nagyteljesítményű autó és vezetője iránt.

Egy reklámszöveg szerint Christian Lacroix visszaadja a nőknek nőiességüket. A kérdés csupán az: miért kellene a nőknek visszavásárolniuk azt, amit sohasem adtak vagy veszítettek el? A feminista szerzők a reklámokkal arra is figyelmeztettek, hogy a reklámok nemcsak a nők nemzedékeit választják el egymástól, a fiatalot az időstől, hanem bizalmatlanságot és szorongást keltenek az ismeretlen szépségek iránt is, akik ily módon elérhetetlen távolba kerültek az „átlagnőtől”. A nők többségében ugyanis a tökéletességet, a szépséget és a szexuális kisugárzást hirdető reklámok azt az érzetet keltik, hogy egymással versenyezve keményen meg kell dolgozniuk a siker minden pillanataért, és ebben az örök rivalizáló küzdelemben nem marad más választásuk, mint az, hogy magukra maradnak, elszigetelődnek, így a közös, együttesen megélhető nőiség, az egykori szolidaritásélmény távoli, elérhetetlen vággyá lesz csupán. A reklámok által befolyásolt nők egy idő után saját testükre is úgy tekintenek, mint valamiféle hibás árura, amely számos területen kiigazításra szorul. Pierre Bourdieu Lévi-Strauss nyomdokain haladva azt írta 1990-ben, hogy a nők még mindig cseretárgyak, a férfiak „szimbolikus tőkéjének” gyarapítását szolgálva a „tetszés fölkelésére vannak hajlamosítva”, ezért idejük jelentős részét „kozmetikai munkálkodással” töltik. (Bourdieu, 1994)

A nyolcvanas években a kozmetikai sebészet vált a leggyorsabban terjedő orvosi ágazattá, amely ügyfeleit elsősorban az amerikai felső- és középosztálybeli nők köréből verbuválta. 1988-ig több mint kétmillió amerikai – 87 százalékuk nő – vetette alá magát plasztikai műtétnak, és ez a szám a későbbi évtized alatt megduplázódott. A kozmetikai iparral kapcsolatban elsősorban üzleti szempontokat szoktak emlegetni, de a nyolcvanas években a közéleti eszmecserebe egyre nagyobb hangsúllyal kerültek be olyan szempontok, amelyek a szépség nevében – elsősorban a nők ellen – elkövetett agresszióról szóltak. Susan Sontag szerint, amit a modern sebészet a nőekkel tesz, az valójában nem más, mint a XIX. századi orvostudomány modernizált újjáélesztése, amelynek az a célja, hogy az egészséges nőt invalidussá és passzívvá tegye. A korszerűsített sebészeti iparág „járkáló sebesülteket” gyárt a nőkből, elhiteti velük, hogy testük tele van korrigálandó

hibával, és plasztikai sebészet nélkül nem élhetik meg szépségüket. (S. Sontag, 1981)

A feminista szerzők nem fukarkodtak a szavakkal a különféle gyógyeljárások, technikák és kozmetikai kezelések naturális ábrázolásának részletezésénél, amikor a kozmetikai sebészet gyilkos agressziójára akartak rámutatni. Írásaikból kiderül, hogy a kezdetben alkalmazott zsírleszívásnak Amerikában kilenc halálos áldozata volt, hogy az archámlasztás megfelelő technikai eljárásainak kidolgozása során a kísérletekben részt vevő nők (több mint százan) szinte kivétel nélkül súlyos égési sebeket szenvedtek, amelyek gyógyításával hetekig kínlódtak, hogy az orr-, áll- és ránctalanító műtétek következtében hetekre munkaképtelenné váltak az asszonyok, mert véraláfutásos arccal, zúzott orral nem mehettek emberek közé, és szilikonos mellépítő műtétek rákot okozhatnak. Az ismert eredmények ellenére a nyolcvanas évek végén egy nők körében végzett amerikai közvélemény-kutatás mégis azt mutatta ki, hogy a megkérdezettek közül minden negyedik asszony végeztetne magán plasztikai műtétet, ha erre lenne módja. (Elworthy, 1996)

Az arcgyakorlatok többsége oly módon kívánja megregulálni a női arcot, hogy az érzelmek, indulatok keltette ráncokat, mélyedéseket eltüntesse.

Érdekes tanulmány jelent meg a New York Times-ban 1989-ben a Clinique kozmetikai árukat forgalmazó üzletekről. Megírták, hogy az üzletek és az orvosi laboratóriumok nagyon hasonlítanak egymásra. *„Az eladók fehér nővéregyenruhát viselnek, a kezelések költséges, időigényes kúrák, a készítményeknek orvosi nevéük van, és orvosi előírásokat tartalmaznak. Orvosok által kiképzett eladók ösztönzik a nőket arra, hogy a szigorú napi előírásoknak eleget tegyenek, és kezelésükről naplót vezessenek.”*

A bőrápolás mellett a kozmetikai iparág másik leggyakoribb fegyvelmezési technikája a diétázás, az éhséget vasakarattal megfegyvelmező eljárás, amely ugyancsak arra szolgált, hogy megóvja az „ügyfeleket” a szépség elvesztésétől és az öregedéstől. A feminista szakirodalom a nyolcvanas években járványos méreteket öltött anorexiáról megállapította, hogy a „karcsúság zsarnoksága” nem egyformán szedi áldozatait, mivel több az olyan gyakorlat és fegyvelmező eljárás, amelynek kifejezetten a női test átformálása a célja. A területi fogyás a nők problémás testterületeinek csökkentésére irányul, az arcgyakorlatok többsége pedig oly módon kívánja megregulálni a női arcot, hogy az érzelmek, indulatok keltette ráncokat, mélyedéseket eltüntesse, és az alaktanácsadók összes kellékükkel, a szalagmasszírozókkal, csípő- és lábszárerősítőkkel, taposógépekkel és gépi fogyasztóikkal inkább a nőket, mint a férfiakat szólítják meg.

„A karcsúság jelenlegi zsarnoksága alatt a nőknek tilos nagydarabbá és masszívóvá válni, csak a lehető legkevesebb teret foglalhatnak el. S miközben a női test körvonalai kitelnek, ahogyan a nő érettebbé válik, a teltebb keblek

és a kerek csípő mégis gusztustalannak minősül. A szépségipar olyan testet ír elő, amely a korai serdülés vékonyka, formátlan, hústalan és szubsztancia nélküli képét sugározza. Az a követelmény, hogy a nő bőre sima és szőrtelen legyen, tovább fokozza a tapasztalatlanság képét, az infantilizált testhez infantilizált arcnak kell párosulnia, amely sohasem öregszik, a homlok töprengés közben sohasem bárázdálódik. Az ideálisan nőies nő sohasem mutatja a jellem, a bölcsesség és a tapasztalat azon jeleit, amelyeket annyira csodálunk a férfiakban.” (Bartky, 1997)

A szexuális erőszak ellen indított mozgalom kezdetben a női önvédelemre helyezte a hangsúlyt.

A sápadt, gyermektestű Kate Moss, az olasz Benneton cég szögletes mozgású manökenjei és az apró, tizenéves keleti lányok tűntek fel egyre gyakrabban a kifutókon és a magazinokban mint a fent jellemzett modell emblematikus képei. A női sérülékenység új formában jelent meg, sovány, gyermeki testbe zárva. Nem csoda, hogy a szexuális erőszak ellen indított mozgalom kezdetben a női önvédelemre helyezte a hangsúlyt, és csak később jutott el a jogok kikényszerítésének fontosságához. A nőnek először meg kellett tanulnia küzdeni, megvédeni saját magát, vigyázni saját közösségére, támogatni és tanácsokkal ellátni az áldozatot, és meg kellett kísérelnie azt is, hogy megváltoztassa azt a kulturális környezetet, amely szexuális tárgyként ábrázolja.

Elemzések egész sora született az agresszív amerikai filmek (Kék bársony, Végzetes vonzerő, kilenc és ½ hét, Kifeszített kötél, Kötözz meg stb.) nőábrázolásáról, a szadomazochista kapcsolatok és a nemi erőszak gyakori képi megjelenítéséről, a „szubjektív kamera” rendszeres alkalmazásáról, amely az erőszak elkövetővel való azonosulást sugallja a néző számára. A szerzők, akik túlnyomó többsége nő, arra a közös végkövetkeztetésre jutottak, hogy a sajátos módon cenzúrázott női test és a szexualitás megjelenítésének az égvilágon semmi köze sincs a nők valós életében megélt szexualitáshoz, amennyiben az előbbi azt fejezi ki, hogy a nők szeretik, ha kényszerítik, illetve megerőszakolják őket. Susan G. Cole szerint „a pornográfia és a tömegkultúra a nemi erőszak által a szexualitás összeomlásztásán munkálkodik, megerősíti a férfidominancia és a női alávetettség mintáját, és ezért számos fiatal azt hiszi, hogy valóban ilyen a szex. Ez azt jelenti, hogy a jövőben a nemi erőszak-elkövetők azt fogják hinni, hogy a társadalmilag teljesen elfogadott normák szerint viselkednek.” (Cole, 1989)

1989-ben a New York Times sorozatot közölt a képregényekben megjelenített szadomazochizmus terjedéséről. A Screen Actors Guild (az amerikai Televíziós Színészek Szövetsége) kimutatta, hogy abban az évben, 1989-ben, amikor a női főszerepek aránya mindössze 14 százalék volt, a női szerepek egyre nagyobb számban erőszak áldozatait vagy prostituáltakat mutattak be. Egy francia felmérés szerint ugyanebben az évben egy átlagos tévéző hetente 14 nemi erőszakot

ábrázoló jelenetet látott, és a brit Víz képregényújság elemzéséből az derült ki, hogy 70 százalékban nőket megalázó témákat közöl. (Wolf, 1999) Az amerikai tizenévesek naponta átlagosan 3-4 órában találkoztak a vizuális tömegkultúra válogatott erőszakos cselekedeteit és a szexuális agresszió legkülönbözőbb formáit árasztó képek tömegével, és a nyolcvanas évek végére Európa is felzárkózott ehhez a kétes értékű rekordhoz.

Itt ismét egy mítosz éled fel, amely szerint a nő biológiai adottságainál fogva olyan teremtmény, aki szexuális funkciói gyakorlása közben rendszeresen megtapasztalja a fájdalmat, ezért számára az erőszak és a szexualitás összekapcsolódik, a saját teste ellen elkövetett erőszakot izgalmasnak, vonzónak találja, ami feljogosítja a férfit arra, hogy erőszakot kövessen el vele szemben. (Dowling, 1982)

Ismerjük Hariton, Kaplan, Deutsch és mások kutatásait a női szexualitásról, amelyek kimutatták, hogy szinte minden második nő – Kaplan felmérései alapján a nők 49 százaléka – rendszeresen nemi erőszakról, szexuális megalázásról fantáziál. (Kaplan, 1993) Ezek a kutatási eredmények hatalmas indulatokat gerjesztettek, és messze vezető viták kiindulópontjává szolgáltak, hiszen sokféle következtetést engedtek meg. A vitákban talán azt volt a legérdekesebb felfedezni, hogy az erőszakos szexualitás, egyáltalán a nők elleni erőszak kérdésében a konzervatív női mozgalmak álláspontja meglehetősen közel került a radikális feminista nézőponthoz, anélkül, hogy megtagadta volna az áldozatos, jó anyáról alkotott mítoszt, ami pedig ikerpárja a szexuális erőszakot, áldozatiságot elfogadó nő legendájának. Több ismert feminista szerző, köztük Anette Kuhn és Ann Kaplan úgy érvelt, hogy a vizuális tömegkultúra erőszakos képei olyan erővel itatják át a nők szexuális fantáziavilágát, hogy többé már nem képesek saját érzésvilágukat és szexuális vágyaikat kifejezni másként, mint azon a módon, ahogyan a férfiak által uralt vizuális kultúra ezt megengedi a számukra. Vagyis magukévá teszik a férfikultúra képeit, és eközben elveszítik saját női szexualitásukat. (Kuhn, 1997; Kaplan, 1997) Ez az álláspont hosszú időn keresztül uralkodó maradt, sőt, egyre határozottabb formát öltött. Ezt a megközelítést némileg árnyalták a különféle pszichológiai iskolák képviselői, akik a gyermekkori hatások és a szülőkkal a kora gyermekkorban kialakított viselkedési és kapcsolati minták fontosságára hívták fel a figyelmet a szexualitás fejlődésével és az erőszakos szexuális fantáziákkal összefüggésben. Rávilágítottak arra, hogy a gyakori erőszakos szexuális fantáziaképek jelentkezéséből nem a nők valós erőszak iránti igényére kell következtetni: ezekben a fantáziákban sokkal inkább a férfias erő és a dominancia iránti női vágy fogalmazódik meg, amely nem jár szükségképpen együtt a ténylegesen agresszív szexuális magatartás elfogadásával, legfeljebb a szimbolikus erőszak iránti vággyal.

„Az otthon veszélyesebb lehet, mint az utca”

A családon belüli erőszak hosszú időn át a legkeményebb tabuk közé számított, hiszen olyan felségterületet érintett, amelyről mindenki a tisztelet és szeretet hangján kívánt megszólalni.

A hetvenes évek Európájában a nők elleni erőszak a közéleti viták fontos részévé vált, de a családon belüli erőszakról alig esett szó. A legtöbb országban csak a nyolcvanas évek közepétől tört meg a tabu, s került sor médiakampányokra és közvélemény-formáló akciókra, amelyek visszatérő motívuma volt, hogy az otthon veszélyesebb lehet, mint az utca. A kampányok felhívták a figyelmet arra, hogy társadalmi státusától függetlenül bármely nő az erőszak áldozatává válhat, ez nem az „alsóbb néposztályok” problémája, és nem is kizárólag a városlakóké. Riasztó statisztikák jelentek meg a bántalmazott nőkről, rendőrségi jelentések a testi sérültekről, szociográfiák az áldozatok megalázó életéről és az áldozattá válás folyamatáról. Rendőrségi jogi szakértők véleménye és lakossági bejelentések alapján tett becslések szerint Ausztriában évente 150-300 ezer nőt bántalmaztak, Franciaországban 250-350 ezret, Hollandiában és Dániában egyaránt 200 ezernél többet a nyolcvanas években. Kiderült, hogy a testi sértések közel felét mindenütt a világon családi körben követik el, és hogy az áldozatok túlnyomó többsége nő. A nyolcvanas években az emberölés áldozatainak 41 százaléka, a szexuális jellegű emberölések áldozatainak pedig 86 százaléka volt nő Európában. (Hantrais, 1995) Mivel a nők elleni erőszak gyakran jogfosztottsággal párosult, a nyolcvanas években több európai országban is jogászok, ügyvédek és szociális munkások önkéntes munkában ingyenes jogsegély-szolgálatot nyújtottak

Az agresszió legváltozatosabb formái kifogyhatatlan fantáziával jelentek meg, és nemcsak a politikai hírekben, hanem a gyerekeknek sugárzott rajzfilmekben, ifjúsági műsorokban is.

az arra rászorulóknak. A média is egyre érzékenyebben reagált a sokkoló adatokra. Sok vád érte, amiért szenzációhajhász módon házhoz szállítja az agresszió rémképeit a krimik, a horror-, akció- és katasztrófafilmek áradatával, de nem beszél arról, mi történik a hétköznapokban. (Morvai, 1998) Az agresszió legváltozatosabb formái kifogyhatatlan fantáziával jelentek meg, és nemcsak a politikai hírekben, hanem a gyerekeknek sugárzott rajzfilmekben, ifjúsági műsorokban is. A különböző tv-állomások napi erőszakdózisa látványosan emelkedett, hiába hívták fel többen is a figyelmet ennek veszélyeire. Először az északi országokban, később másutt is sugározni kezd-

tek olyan filmeket, tv-darabokat és szappanoperákat, amelyek a nők ellen családon belül elkövetett erőszak témáját úgy vetették fel, mint gyakran tapasztalható, hétköznapi jelenséget. Riport- és dokumentumfilmek jelentek meg az áldozatokról, a férfiak erőszakos magatartásának okairól, a lehetséges megoldásokról. A nők számára működ-

tetett menedékházak, jogsegélyszolgálatok, mentálhigiénés központok is egyre nagyobb publicitást kaptak.

Az USA-ban, az északi és a nyugat-európai országokban a hetvenes évek elejétől kezdve fokozatosan kiépült a tanácsadó és szociális programok, a menedék- és a krízisotthonok, a női segélyvonalak hálózata. Minden országban időszerűnek látszott a rendőrségi és a bírósági gyakorlat megreformálása is, mivel ezek a szervezetek a közvélemény szerint inkább elfogadták, mintsem büntették az erőszak-elkövetőket. A mozgalmak politikai erejének és befolyásának csökkenésével azonban egyre fontosabbá vált, hogy sikerüljön megnyerni a központi költségvetést a széles körű, jól működő szociális rendszer kiépítése érdekében. Szociális munkások, jogsegélyszolgálatok és női szervezetek együttesen végül is kiharcoltak bizonyos eredményeket mind a rendőrségi, mind a bírói gyakorlat megváltoztatásában. Ezek hatására a hetvenes években az USA kilenc államában hoztak olyan döntést, amely kötelezővé tette a bántalmazó fél letartoztatását, függetlenül attól, hogy a sértett tett-e feljelentést vagy sem. Több államban leegyszerűsítették az erőszak-elkövető megrendszabályozásának bírósági eljárását, és számos városi rendőrség automatikusan letartoztatta azokat, akik ezt megszegték. A legtöbb államban felülvizsgálták a már meglévő törvényeket, illetve új törvényt hoztak a nemi erőszakról. Megtiltották például, hogy az áldozatot a szexuális életéről faggassák, és megszüntették a fizikai ellenállás bizonyításának hagyományos, tanúra vagy más eszközre építő módját is. (Acta Humana, 1997) A nyolcvanas évek közepére 23 államban nyilvánították bűncselekménnyé a házasságon belül elkövetett szexuális erőszakot. Eközben egyre több riport, elemzés és értékelés látott napvilágot arról, hogy a nemi erőszakot az esetek több mint felében közeli ismerős vagy rokon követi el, nem pedig idegen. (Wave, Country Report, 1998)

A nyolcvanas évek konzervatív amerikai nőmozgalmi ellentmondásos érzelmekkel fogadták az erőszakoskodókkal szemben hozott szigorító eljárásokat, és nem támogatták a női menedékhelyek létesítését sem, mivel ezeket a hagyományos család intézményét romboló feminizmus fészkeinek tekintették.

Európában a törvényhozás csak lassan, jóval a közvélemény-formáló akciók és médiaesemények után kullogva változott meg. Portugáliában, Spanyolországban és Görögországban a kilencvenes évek elején szigorították a családon belül elkövetett erőszak elítélését, bűncselekménynek minősítve ezt az erőszakot. Olaszországban csak 1997-ben, több mint másfél évtizedes küzdelem után változtatták meg a nők elleni erőszakra szóló törvényt, amikor kimondták, hogy a nemi erőszak nem csupán erkölcsi vétség, hanem személy ellen elkövetett bűncselekmény. (Gabanyi-Majer, 1998) Svájcban, Spanyolországban és Olaszországban még ma is szinte lehetetlen eltávolítani az erőszak elkövetőjét a lakásából, pedig köztudott, hogy a bűnismétlés a csalá-

don belül elkövetett erőszak esetében kirívóan magas. Az északi országok törvényei szigorú szankciókat alkalmaznak a bűnismétlőkkel szemben, az erőszakos férfit végső esetben még abból a városból is kitilthatják, ahol lakik, amennyiben ismételt veszélyt jelent a családjára nézve. (Wave, Country Report, 1998)

A feminista irodalom kimeríthetetlen a családon belüli nők elleni erőszak tárgyalásában, és így fontos küldetést teljesít: a gyengébbek érdekében megtör egy tabut.

A törvények egyértelműen azt mutatják, hogy a magánszférát az állam a családon belüli erőszak esetében nem tekinti sérthetetlen felségterületnek, hanem beavatkozása indoklásának legfőbb érve az, hogy ennek hiányában a magánszféra az együttélés olyan területe lenne, ahol az egyének teljesen védtelenül kiszolgáltatottan állnának a társadalmi értelemben erősebb agressziója előtt. A szigorú törvényeken és a bántalmazott nők és gyermekek sokféle megsegítésén túlmenően azonban más megoldásokat is keresnek az erőszak megállítása érdekében. Az európai gyakorlatban először Norvégiában hoztak létre olyan pszichiátriai intézményt, amely az erőszakot elkövető férfiak számára nyújt segítséget abban, hogy az életüket romboló agresszióval megküzdhessenek. Ennek háttérében azok a kutatások állnak, amelyek igazolják, hogy ezek a férfiak egykor, gyerekként maguk is családi erőszak áldozatai voltak, és felnőttkorukban képtelenek saját erejükből megszabadulni a számukra is kínzó következményekkel járó agresszív mintakövetéstől. (Brückner, 1994; Haller et al., 1998) Ez a szemlélet, amely a jog eszköze helyett a pszichológia és a szociális munka eszköztárát használja, nemcsak a büntetést, hanem a megértést és a segítséget is lehetséges beavatkozási formának tekinti.

A feminista irodalom kimeríthetetlen a családon belüli nők elleni erőszak tárgyalásában, és így fontos küldetést teljesít: a gyengébbek érdekében megtör egy tabut. Ugyanakkor joggal kérhetjük számon azt a teljesebb, igazságosabb képet, amelyben a gyerekek és a férfiak elleni női agresszió is megjelenik. A zsarnoki anya és lelki terrort alkalmazó nő nem csupán irodalmi példa. A partnere gyermekét elfogadni képtelen mostoha, a fiúgyermekét szexuálisan zaklató anya ugyancsak valóságos alak. Az erőszak-megnyilvánulások különböző formái, verbális agresszió, a zsarolás, a gyengébbel szemben alkalmazott fizikai erőszak nem idegen a nőktől sem. Ha a világot fekete és fehér figurákra osztjuk, nem jutunk közelebb az igazsághoz. Számháborút sem érdemes folytatni azzal érvelve, hogy mennyivel több férfi követ el erőszakot. Az erőszakjelenség mint az egyes családok életmódjának szerves része veszedelmes tény, és mindenekelőtt ezzel a ténnyel kell szembeszállni. Az erőszak mélyen beágyazódik az adott társadalmi kultúrába, legfőképpen tehát az vizsgálendő, hogy a tágran értelmezett társadalmi környezet mennyire erősíti vagy utasítja el az

agresszív magatartásformákat. Az adott társadalmi értékrend, erkölcsi felfogás, attitűd és hagyományok függvényében minden kor más és más választ adott erre a kérdésre.

Erőszak és férfiasság

A feministák a nők elleni szexuális agressziót és annak legdurvább formáját, a nemi erőszakot sohasem szexuális kérdésként, hanem a férfinak a nő feletti hatalomgyakorlásaként értelmezték. Ezt az erősen ideologikus megközelítést sokan elutasították, és férfiellenesnek tekintették, abban azonban megegyeztek a különféle női „szekértáborok”, hogy minél inkább körbefonja a nőket az erőszak világa, annál kevésbé képesek ellenállni az erőszaknak. Előbb-utóbb azonban szembe kellett nézni a társadalmi intézmények és a férfierőszak közötti összefüggéssel. Azt ezt vizsgáló érvrendszer a következő: a férfi kiváltságos helyzetet élvez a gazdaságban és a politikában, magasabb a társadalmi presztízse, mint a nőnek, s a férfiak uralta intézményeken keresztül (pl. rendőrség, igazságszolgáltatás) rendszeresen hatalmat és befolyást gyakorol mások felett. A társadalmi intézmények olyan férfiaság-kultúrát terjesztenek, amelyben a mások feletti ellenőrzés és hatalom következetesen összekapcsolódik a maszkulinitással, vagyis a klasszikus férfiasság és az erőszakra való hajlandóság egyetlen képletté olvad össze. Ezért a férfiak hajlamosak a magánszférában is hatalmat gyakorolni – akár erőszak árán is – a gyengébbek, a nők és a gyermekek felett. Eger és szerzőtársai elsőként mutattak rá arra, hogy a nagyhatalmú intézmények bátorítják és legitimálják a férfiak erőszakos viselkedésformáit. A hagyományos, hierarchikus szervezeti felépítés autoriter és versengő magatartásra ösztönöz, és kifejezetten az erőszakos, olykor kíméletlen érdekérvényesítést jutalmazza. A piramisszerű bürokratikus szervezetek csúcsán általában férfiak állnak, akik igyekeznek minél nagyobb hatalmi távolságot tartani a piramis alján elhelyezkedőktől. A vezetésben a nők összességükben csak jelképes szerephez jutnak (token women), másodrendű pozíciókat foglalnak el. (Eger, Anasagasti, Wuiama, 1999)

Idővel, a bürokratikus hatalmi gépezetek lebomlásával felértékelődnek azok a női tulajdonságok, amelyek a piramis helyére a hálózati rendszert állítják.

Idővel, a bürokratikus hatalmi gépezetek lebomlásával felértékelődnek azok a női tulajdonságok – konszenzusra törekvés, csapatszellem, kollektív vezetési stílus –, amelyek a piramis helyére a hálózati rendszert állítják. Ez a struktúra már jóval kevésbé jutalmazza az agressziót és az egoista történetet. A sokféle munkaforma – távmunka, részmunka, rugalmas foglalkoztatás – ugyancsak azoknak kedvez, akik elutasítják az agresszív érvényesülés lehetőségeit. A munka világának gyors és radikális átalakulása kikezdte a férfihatalomról szóló

fenti elmélet örök érvényességét, hiszen a világszerte hatalmas mértékű férfi-munkanélküliség, egyáltalán a munkanélküliség permanens veszélye, férfiak milliói számára jelenti a létbizonytalanságot. Ők éppen olyan távol kerülhetnek a hatalomtól, mint a nők. (Nagy, 1993)

A férfiak fölénye és erőszakra való szocializációja azonban már jóval korábban, a családban is elkezdődhet, ahol a leánygyerekek megtapasztalják fiútestvéreik erőszakosságát, vagy a gyerekek – fiúk és lányok egyaránt – az apai szigort, esetleg a tettlegességet is. Ez folytatódik a kortárs csoportokban; az óvodától a kamaszkorig, ahol a csoport kohézióját a fiúösszetartás jelenti, a hadseregben, amely végképp összekapcsolja a férfiasság és az erőszak képét, és a médiában, amely trivializálja a férfierőszakot. Amerikai kutatók beszámolóí szerint, fiúgenerációk nőnek fel úgy, hogy nem is tudják: a lányok elleni erőszak bűncselekmény, eszükbe sem jut, hogy valami rosszat követnek el, amikor ezzel élnek. (H. Sas, 1984)

A férfiaságkultúra a nőket is befolyásolja, Susan Brownmiller több nyelvre lefordított könyvében, az *Against our Will* (Akaratunk ellenére) című művében ezt írja: „a nőkben élő megerőszkolási fantáziák olyanok, mint a férfiak által megépített jéghegyek. De ezeket le lehet rombolni – a feminizmus által... Vadul ellenzek minden olyan feltételezést, amely arra épül, hogy a nőknek tulajdonított népszerű szexuális fantáziákat az egészséges női lélek termékeinek tekintse. ... Azok a nők, akik elfogadják a férfiak által meghatározott fantáziákat, gyakran nagyon rosszul érzik magukat, és jó okuk van erre. Fantáziájuk tartalma ugyanis – ahogyan erre Heléne Deutsch első helyen mutatna rá – minden kétséget kizáróan mazochista”. (Brownmiller, 1975)

A vonzónak beállított megalázás azért is veszélyes – folytatják érvelésüket a feministák –, mert azt a képzetet kelti, hogy a nőekkel szembeni erőszak jogos és természetes aktus, a szexuális kultúra normális része.

Arról, hogy az erőszak ábrázolása miként erősíti az agresszív magatartást, Susan Faludy plasztikus képet nyújt az Ellenreakció (Backlash) című könyvében, amikor részletesen leírja az elhíresült film, a Végzetes vonzerő egyik vetítésén nyert tapasztalatait a közönség reakcióiról:

„Verd be a képét annak a kurvának – kiáltja egy néző a sötétben a Century 21 Theater nézőterén, mintha a mozihős hallhatná és teljesíthetné a kívánságát. Rúgd fenékbe – hallatszik egy másik férfihang a sorok közül. A mozi terem zsúfolt, minden széken ülnek a hétfő esti bemutatón, 1987 októberében. Az egyedülálló dolgozó nő történetét, aki elcsábítja és majdnem tönkreteszi a boldog házasságban élő férfit, hat hét óta minden este telt házzal játsszák. Intézd el azt a kurvát! Nem viccelek – utasítja egy másik férfi Michael Douglast. Egy kórus által felerősített hang a hátsó sorokból egyenesen a lényegre tér: Tedd meg, Michael. Öld már meg. Öld meg a kurvát. A mozi előcsarnokában tinédzser jegyszedők söprik össze a papírfecniket, és értetlen pil-

lantásokat váltanak: »nem nagyon értem«, mondja az egyikük. Ez így megy minden este. A férfiak azt kiabálják, hogy öld meg. A nők soha egyetlen szót sem szólnak. Csak ülnek ott, csendesen. Nagyon csendesen”. (Faludy, 1991)

Elképzelhető, hogy az ilyen típusú filmek közrejátszottak abban, hogy a kilencvenes évekre a „szexvita” túlerőltetett formában jelent meg az amerikai közvéleményben, és rövid békeszünet után gyűlölettel terhes csatározás vette kezdetét az ismét erősen megosztott feminista irányzatok között. Az erőszakkérdés ugyanis teljes fordulatot vett a nők által sorozatosan indított szexuális zaklatási perek miatt, és az ellenreakció újabb hullámát indította el, amely a megvádolt férfi áldozatok védelmére összpontosított. A férfierőszak elleni föllépést olyan agresszíven képviselte az új amerikai feminizmus, hogy a többségi társadalom nem tudta megemésztetni. Nők sokasága tiltakozott az ellen, hogy a feministák következetesen két ellenséges táborra, agresszív férfiakra és női áldozatokra osztják a világot.

Ám a szexualitásról szóló leegyszerűsítő elméletet sem tudták elfogadni, amely szerint a nők kizárólag a férfiak által meghatározott szexualitásukat képesek érvényesíteni.

Szex, erőszak, áldozatok

Láttuk, hogy a feminizmus elkoptatta és agyonhasználta az áldozat kifejezést. Egy idő után az embereknek elegendő lett abból, hogy a nőket áldozatnak, a férfiakat agresszornak kelljen látniuk. A szexuális erőszak összefüggésében azonban elkerülhetetlen az áldozat szó használata, amivel nem azt szeretnénk sugallni, hogy a nő eleve elrendelt módon áldozat, csupán arra utalunk, hogy bizonyos erőszakos cselekedet kiszolgáltatottjává lett.

A szexuális erőszak áldozatai ritkán szólalnak meg. Az ő sérüléseik olyan mélyek, hogy inkább felejtani akarnak. Ezt azonban több okból sem tehetik meg, s ezért előfordul, hogy újabb lelki sérülés áldozatává válnak, mint a büntetőeljárás részesei, mint saját életük tanúi. Elsősorban nőkről, lánygyermekéről, de nemritkán fiúkról és fiatal férfiokról van szó. Aki ellen szexuális erőszakot követnek el, az, személyében veszélyeztetve, megalázva érzi magát, gyakran azt éli át, hogy az élete forog kockán, fizikai megsemmisülés fenyegeti. *„A szexuális erőszak a totális kontrollvesztés állapota. Az áldozat azt éli át, hogy tehetetlen, hogy képtelen befolyásolni az őt fenyegető veszélyt: a helyzetből nem tud elmenekülni és a rendelkezésre álló, ismert megküzdési módok, stratégiák sem alkalmazhatóak. Ugyanakkor alapvető élménye az is, hogy énjé felfüggesztődött, megszűnt, hogy nem személy többé – arctalan tárgya csupán az elkövető ellenségességének, hosztilis uralomvágyának. Az erőszak tehát a fizikai lét megsemmisítésének veszélyével fenyeget, de az én tényleges halálát jelenti – ha csak átmenetileg is. Az áldozat féltve őrzött énjét először mérhetetlenül megalázzák, majd darabokra törik. Pillanatok alatt széthullik, ami*

odáig felépült: lélektani értelemben nem az, akinek odáig tudta magát, sőt, ideiglenesen egyáltalán nincs is.” (Virág, 1999)

1974-ben az USA-ban közzétett első átfogó vizsgálat a szexuális erőszak áldozatairól azt állapította meg, hogy az áldozatok 40 százaléka az erőszak után 4-6 évvel is élete legmegrázóbb élményének minősítette a vele történeteket, és 26 százalékuk még mindig nem érezte magát egészségesnek. (Burgess, Holmstorm, 1974) A szexuális erőszak elszენvedését a megkérdezettek több mint fele szörnyűbbnek találta, mint egy családi tragédiát, egy szülő halálát vagy egy halálos autó-balesetet.

Ez a jelentés sokkolta a közvéleményt, de egyben bátorította is az áldozatokat, hogy feltárják az őket ért traumákat. Susan Brownmiller vallomások sokaságát gyűjtötte össze 1975-ben megjelent könyvében. „A liftben erőszakolt meg, miután elvette a pénztárcámat. Kés volt nála. Azt mondta, feküdjek le, és én megtettem. Két perc alatt történt az egész. Szexről szó sem volt. Mit akar, mit tegyek? Legyek dühös, és gyűlöljek minden férfit? Én csak felejteni akarok. Ilyen az élet New Yorkban, és én nem akarom, hogy ez az élmény tönkretegye az életemet.” Egy másik vallomás: „Azután, hogy megerőszakoltak, legalább egy éven át attól rettegettem, hogy szifilisz lesz. Attól is félttem, hogy terhes vagyok. Végül rászántam magam, és elmentem orvoshoz, aki azt mondta, butaság félni a szifiliszről. De én még mindig félek.” (Brownmiller, 1975)

Pszichológiai vizsgálatok azt mutatták, hogy az áldozatok csak ritkán érznek dühöt vagy bosszúvágyat az elkövetővel szemben. Indulataikat inkább maguk ellen fordítják, így az önvád és a bűntudat sokkal gyakoribb kísérőjelenség, mint a harag. Ezt az érzést erősíti az általános társadalmi közvélekedés is, amely gyorsan ítél a megerőszakolt nő felett. A gyanú kimondva-kimondatlanul az áldozat felett lebeg: ha nem akarta volna, ha nem viselkedett volna kihívóan, ha elővigyázatosabb lett volna ... nem történt volna erőszak. Az áldozatok a csoportos megbeszéléseken gyakran számoltak be arról, hogy a rendőrök és a bírák ellenségesen viselkedtek velük szemben, mintegy vádolva őket a történetekért. De az áldozat a nők körében sem népszerű. Ennek pszichológiai magyarázata abban rejlik, hogy a nők inkább azonosulnak a bűnözővel, ha ennek révén önbecsülést szerezhetnek, és gyűlölik az áldozatot, mert félnek, hogy maguk is áldozattá válhatnak, gyengévé és tehetetlenné. Az áldozat önnön védtelenségükre és kiszolgáltatottságukra emlékezteti őket, és ettől a képtől mindenáron szabadulni akarnak. (Vance, 1997)

A koszovói háború a nemi erőszak egy speciális fajtájára hívta fel a világ közvéleményének figyelmét: a harci eszközként alkalmazott nemi erőszakra.

Ez a háborúban minőségileg mást jelent, mint a „civil erőszak”, mint a célt tévesztett rakéta, vagy a lakosság bombázása, bár tény, hogy közös vonásokat is mutat az előbbiekkal. Az erőszaknak ez a

fajtája olyan háborús győzelmet szimbolizál, amely az ellenség végső megsemmisítését és megalázását tekinti célnak. Az agresszor nem is a győzelmet, hanem a teljes behódolást erőszakolja ki, végső szándéka a megfélemlítés és a másik fél teljes demoralizálása. A vallási háborúknak, világháborúknak, fegyveres konfliktusoknak évezredek óta „természetes” velejárója ennek az embertelen módszernek az alkalmazása, csak a mögöttes ideológiák változnak. A háborúk idején társadalmilag elfogadott tettek tartották a nők megerősökölését, s a legyőzött ellenség asszonyait saját tulajdonuknak, harci zsákmánynak tekintették. A romantikus történelemábrázolás számtalan képet mutat be a lovagok, nemesemberek háborús hódításairól, amelyek a valóságban brutális cselekedetek voltak, ahogyan A szabin nők elrablása sem játszódhatott le olyan giccses játékosággal, ahogyan azt későbbi századok művészei ábrázolták. Amikor a németek 1914-ben megszállták Belgiumot, a nők elleni erőszakot tudatos háborús fegyverként alkalmazták, már a megszállás első hónapjaiban. Hitler a tömeget alapvetően feminin jelenségnek tekintette, amelyet nem megszólitani vagy meggyőzni, hanem kizárólag meghódítani akart. Ez a felfogás indokoltá tette a gyenge, lenézett tömeggel szembeni férfierőszak mindenféle formáját. (Lévai, 1998)

Az agresszorok természetesen nem szokták beismerni vagy vállalni tettüket, leggyakrabban az ellenség hamis propagandájának tulajdonítják mindazt, ami ezzel kapcsolatban elhangzik, és a női áldozatok szavahihetőségét is kétségbe vonják. Így a nőknek nemcsak a félelmekkel, hanem a meg nem értettséggel, az elutasítással is szembe kell nézniük. A CNN és jó néhány nyugat-európai tv-csatorna elárasztotta a világot a háború képeivel, és megszólaltattak menekülő nőket és gyerekeket is, így a világ közvéleménye értesülhetett az ellenük elkövetett erőszakról. Arról viszont jóval kevesebbet hallhattunk, mi történik a jövőben az áldozatokkal, ki és hogyan segít nekik a trauma feldolgozásában. A bevándorló nők ugyancsak gyakran válnak nemi erőszak áldozataivá. A nyelvi és a kulturális korlátok miatt elszigetelt és nehezen kommunikáló asszonyok ritkán fordulnak a rendőrséghez vagy más szervezethez. A muzulmán országokból bevándorolt nők nem térhetnek vissza hazájukban, és ha egy nő elhagyja a férjét, többé nem számíthat a családja megértésére sem, mert szégyent hozott rá. Eger és munkatársai 1994-ben kimutatták, hogy Bécs városában a női lakosság 10 százaléka bevándorló, a két bécsi női menhely lakóinak viszont 46 százalékát teszik ki. A bevándorolt nőkkel szembeni erőszakjelenségek széles skálán mozognak: nőkereskedelem, piros lámpás házban való foglalkoztatás, házi cselédként alkalmazás stb. (Eger et al. 1994)

Az ő esetükben különösen fontos, hogy megértő civil szervezetek segítsenek. Az erőszak áldozatai közül a legtöbb részvételre mindig a gyermekek számíthatnak, hiszen ők a legvédtelenebbek. A gyermekkorban elszenvedett szexuális visszaélés áldozatait nem szokták hi-

báztatni. A közvélemény általában az elkövetőkre, a deviánsokra és a kóros esetekre figyel fel, és csak a legutóbbi időben került a gyermek védelme a figyelem fókuszába. A gyerekek esetében különösen nehéz megbízható adatokra szert tenni, hiszen sok a feltáratlan eset, a retrospektív vizsgálatok pedig nem elég megbízhatóak. Becslések szerint minden hatodik amerikai – 31-35 százalék lány, 10-16 százalék fiú – volt szexuális visszaélés áldozata gyermekkorában. Egy kanadai felmérés 22 százalékos, egy angol 10 százalékos arányt jelzett 1990-ben. (Kroll, 1990)

A gyerekek ellen elkövetett fizikai, nemi és lelki erőszak az egyenlőtlen erőviszonyok lenyomata. Ezúttal a szülő és a gyermek közötti hatalmi viszonyról van szó, egy nagy és egy kicsi harcáról, amelyben nem kétséges, hogy a kicsi a vesztes. A gyermekkorban elszenvedett erőszak egész életüket törhet ketté: alacsony önértékelés, szorongásos neurózis, kapcsolati és szexuális zavarok forrása lehet. A legszomorúbb az, hogy az egykori gyermekáldozatok gyakran felnőttkorban maguk is agresszorrá, bűnelkövetővé válhatnak a rögzült gyermekkori minta hatására. Gyakran ők azok a férfiak, akik erőszakkal pusztítják családjuk és saját maguk életét, akik ellen mozgalmak szerveződnek, vagy azok a nők, akiktől idejekorán elmenekülnek a gyermekeik. Feltűnő, hogy a prostituáltak közül milyen sokan szenvedtek gyermekkorukban szexuális zaklatástól. Ezáltal ugyanis belépőt kaptak egy „szakmába”, amely eltárgyasított résztvevőkre vár.

A szexuális erőszak a fiúáldozatok számára éppen olyan romboló hatású, mint a lányok esetében, csak róluk még kevesebbet tudunk. Az elhallgatás és a szégyen itt még erősebben érvényesül. Természetesen nem mindegy, hogy a gyermekkor melyik szakaszában és milyen hosszú időn keresztül vált egy gyerek szexuális visszaélés áldozatává. Ma már közismert: minél fiatalabb, annál sérülékenyebb, és a visszaélés hatása annál súlyosabb.

Amikor egy eset napvilágra kerül, családi drámát idéz elő. Ami fájdalmasan, s időnként végzetesen megzavarja a család kapcsolatrendszerét. Ma már szinte minden országban alkalmaznak ún. szűrő-

Előfordul, hogy félelemből vagy szégyenből utasítják el a külső segítséget.

vizsgálatokat az iskolákban, amelyeknek az a célja, hogy minél előbb kiderüljenek a konfliktusok, és lehetőleg védelmet kapjon a gyerek, amíg még nem késő. Szociális munkások és iskolai pszichológusok szakosodtak az erőszak által feldúlt családok megsegítésére. A lelki és szociális segítség mellett elsőrendű cél, hogy felelősségre vonják az erőszakoskodó férfit. A feministák évek óta kritizálják azt a megközelítést, amely a „családi vitákat” rendfenntartási feladatnak tekinti, nem pedig bűncselekvénynek. Világszerte el is értek bizonyos változásokat. Az egyik bevett módszer a kötelező letartóztatás szorgalmazása. Látni kell azonban, hogy a rendőrség önmagában nem képes az erőszakos kap-

csolatok megváltoztatására, az érdemi változáshoz több más szervezet, a bíróság, az iskola és a civil szervezetek közreműködésére is szükség van az áldozatok védelme érdekében. E végtelenül bonyolult emberi játszmák mégsem bízhatók kizárólag intézményekre. A nők gyakran érzelmi okokból nem képesek meghozni azokat a racionális döntéseket, amelyek gyerekeik és persze saját maguk érdekét is szolgálnák. Még akkor is képtelenek kilépni egy romboló kapcsolatból, ha az veszélyt jelent a család számára. Előfordul, hogy félelemből vagy szégyenből utasítják el a külső segítséget, nem indítanak bűnvádi eljárást az elkövetővel szemben, vagy visszavonják a terhelő vallomást. Az erőszakos kapcsolat dinamikájának ők is résztvevői, ezért büntudatot éreznek a kialakult helyzetért, de ezt az érzést nem tudják feldolgozni. A rendőrök, szociális munkások, ügyvédek és törvényhozók éppúgy bizonytalanok lehetnek ilyen helyzetekben, mint ők. A gyermekáldozatok pedig végképp tehetetlenek.

Férfiak a férfierőszak ellen

1991-ben indult el Kanadában a Fehér Szalag mozgalom, férfiak kezdeményezésére, a férfiagresszióval szemben. 1989-ben az egész világon rémült döbbenetet váltott ki az a tömegmészárlás, amelyet egy huszonöt éves, az állásából frissen elbocsátott villanszerelő hajtott végre, aki a montreali Műszaki Főiskolára felvételizett, ám ott is elutasították. A férfi nem sokkal sikertelen felvételi után a főiskola 14 fiatal női hallgatóját gyilkolta le, majd „feministák vagytok, gyűlölöm a feministákat” felkiáltással végzett magával. A gépfegyverrel végrehajtott gyilkosság áldozatai kizárólag nők voltak, akiket a férfi szakmai riválisainak tekintett, olyan nőknek, akik férfijogokat akarnak a munka világában.

A drámai eset után a kanadai sajtó egy örült tetteről kezdett beszélni, egészen addig, amíg egy montreali újságíró, Fracine Pelletier nyilvánosságra nem hozta azt a búcsúlevelet, amelyet a kanadai rendőrség visszatartott. Abban egy 19 női nevet tartalmazó lista is szerepelt, rendőrnök, újságírók és női szervezetek vezetőinek nevével, akiket a férfi mind halálra ítélt. Ebből világosan kiderült, hogy nem egy elmebeteg öntudatlan állapotban elkövetett tetteről kell beszélni. A tettes indítéka egészen más volt: permanens nőgyűlölet.

Kanada történelmének ez a páratlanul megrázó eseménye adott ösztönzést az új férfimozgalomnak, amelynek azóta több mint egymillió követője akadt. A Fehér Szalag mozgalom országos kampányok során gyűjt pénzt különféle női programok, segélyszolgálatok, menedék- és krízisotthonok számára, kiadványokat terjeszt a nők elleni erőszak megfékezéséről, képzéseket szervez, és igyekszik minél több férfit bevonni a mozgalomba. Michael Kaufmann, aki 1991-ben indította el a mozgalmat, így emlékszik vissza a kezdetekre: *„Eleinte csak a nők hangját lehetett hallani. A férfiak kollektíven hallgattak. Nők kezdtek el se-*

gítteni nőknek. Otthonokat hoztak létre megvert asszonyok számára, terápiás központokat, segélytelefonokat és tanácsadó szolgálatokat a bántalmazott megerőszakolt nők számára. A legtöbb férfi még mindig hallgatott.

Aztán kaptunk hírt a 14 diáklány lemészárlásáról 1989. december 6-án.

A kilencvenes évekre nyilvánvalóvá vált, hogy a hatékony erőszakellenes politikához erőteljes kormányzati fellépésre van szükség, nem csupán civil aktivitásra.

Az ország egyetlen nap leforgása alatt sokkos állapotban került... Végül néhány férfi beszélni kezdett. Összejöttünk néhányan, de csak annyit tudtunk, hogy erőszak leselkedik azokra a nőkre, akiket szeretünk, akikkel együtt dolgozunk, vagy akikkel barátkozunk. Azt is tudtuk, hogy mi, férfiak, ha nem is azért, mert erőszakot követtünk el, de a hallgatásunk okán biztosan bűnrészességet vállalunk". (Kaufmann, 2000)

A Fehér Szalag mozgalom két dolgot akart: pénzt és nyilvánosságot. Egy évtized leforgása alatt mindkettőből elég sokat szerzett, így

sokat segített a nők számára indított programok támogatásával. December 6-át a nőkkel szembeni erőszak elleni tiltakozás napjának nyilvánította, és ezen a napon minden évben csaknem egymillió férfi tűzi magára a fehér szalagot. Ők megértették, hogy a nők elleni erőszak nem tekinthető csupán a nők ügyének. Németországban, Svájcban, a skandináv államokban és Ausztriában is indultak hasonló férfimozgalmak a kilencvenes évek elején, amelyek fokozatosan összeérő hálózattá terebélyesedtek. A norvég példához hasonlóan ezek is működtetnek olyan intézményeket, amelyek az erőszak-elkövetők számára nyújtanak terápiát, illetve tanácsadást. Az elmúlt évtized tapasztalatai alapján az intézmények vezetői arról számoltak be, hogy lényegesen átalakult az ügyfélforgalmuk. Egyre több olyan kiskorú keresi fel őket, akit tanára vagy szülei küldtek, és egyre több 14 évnél fiatalabb fiú követ el erőszakot lányokon. (Brownlee, 1999)

A kilencvenes évekre nyilvánvalóvá vált, hogy a hatékony erőszakellenes politikához erőteljes kormányzati fellépésre van szükség, nem csupán civil aktivitásra. Kiterjedt oktatási és megelőzési programok indultak több országban is, és államilag támogatott médiakampányokban sincs hiány. Az eredmények mégsem túlságosan biztatóak. Különösen a dél-európai országokból érkező jelentések hangsúlyozzák, hogy a nők félnek segítséget kérni, családi szennyesüket mások előtt kitergetni, és nem bíznak a hatóságokban sem, előítéletektől, elutasító értetlenségtől tartanak. Nem csökkent a családi drámák száma, és az emberek körülvevő világ erőszakos képei sem ritkultak meg. Fokozatosan kialakult viszont egy olyan férfikultúra, amely messzemenően szolidaritást vállal a nőkkel, elítéli az ellenük alkalmazott agresszió minden formáját, és megszervezi azt az intézményrendszert, amely a nők és az erőszakkal élő férfiak számára egyaránt segítséget jelent. (Gabanyi-Majer, 1998)

Prostitúció és szexipar korlátok nélkül

Azt szokták mondani: prostitúció mindig volt, és mindig lesz. És azt is: a prostitúció ezer szállal kötődik a bűnözéshez. És még azt is: reménytelen küzdeni ellene.

A prostituáltakról valójában csak annyit tudunk bizonyosan, hogy pénzért árulják szexuális szolgáltatásaikat. A forgalom világszerte növekszik, a prostitúció szervezettebbé vált és új formákat öltött, tehát egyre inkább nemzetközi szexiparról kell beszélünk, kiterjedt és jól szervezett hálózatról, amelyben az „árúk” cseréje zajlik. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a prostitúció három főszereplője, a prostituált, az ügyfél és a futtató mellett a bűnözés határán mozgó szervezetek és közvetítők hada ügködik, akik az export–import üzletág lebonyolításával foglalkoznak. A láthatatlanság homályába burkolózva irányítanak taxisok, „áruszállítók”, szállodák, masszázsszalonok és klubok tulajdonosai, spiclik. Óriási mennyiségű pénz foroghat ebben a széles körben, amelynek töredéke jut el a prostituálthoz. Már amennyiben beszáll ebbe a gépezetbe, és nem önálló praxist folytat.

A prostituáltak rétegződéséről valójában nagyon keveset tudunk. A prostituált elit olyan nőkből, illetve férfiakból áll, akik a többi prostituálthoz képest minden tekintetben nagy függetlenséget élveznek. Ügyfeleik a zárt társadalmi elitből verbuválódnak, minimális közvetítői láncolat révén. A prostituált elit zárt körű estélyek, luxushotelek vagy exkluzív klubok gazdag közönségének nyújtja szolgáltatásait, magas díjazás fejében. Elegáns mulatók és szórakozóhelyek alkalmazottai rendszeresen egészítik ki jövedelmüket prostitúcióval. A prostituált elitől azt is elvárják, hogy kulturált és kellemes partner legyen, mivel az adott ország társadalmi elitjének luxusfogyasztását szolgálja. (Brownlee, 1999) Egy ismert hazai pszichológus, akinek páciensei körében sok a luxusprostituált, állítja, hogy ezek a nők élvezik azt, amit csinálnak. Ha nem így lenne, akkor nyilván más pályát választottak volna, hiszen az ő döntésüket nem kényszer, hanem a rendkívül magas jövedelem és bizonyos társadalmi presztízs elérhetősége határozza meg. Számukra a társadalmi felemelkedés esélye sem kizárt. Valójában meglehetősen racionális életmódot folytatnak, évek alatt tőkét halmoznak fel, amely szerencsés esetben önerőből biztosítja a kiugrás lehetőségét. De az is előfordulhat, hogy gazdag és befolyásos ügyfeleik révén idővel stabilizálják anyagi és társadalmi helyzetüket, jól jövedelmező álláshoz, barátnői, esetleg feleségstátushoz jutnak. Persze a hollywoodi tündérmesékből csak nagyon ritkán lesz valóság.

A legtöbb prostituált nem engedheti meg magának az elit fogyasztás és a függetlenség luxusát. A többség nem jól kereső magánzó:

A legtöbb prostituált nem engedheti meg magának az elit fogyasztás és a függetlenség luxusát. A többség nem jól kereső magánzó: küzdenie kell a megélhetésért.

küzdenie kell a megélhetésért. Anyagi kényszer, érzelmi és gazdasági krízishelyzet, gyermekkorban elszenvedett testi és lelki erőszak következtében kerültek erre a (kényszer)pályára. Függetlenségük nincs, hiszen az egyedülállót azonnal ledarálná a konkurencia. A köznyelv egyszerűen stricinek nevezi azt a férfit, aki a prostituált ura és védője egyszemélyben. Ő az a láthatatlan hatalom, aki egy taxis, csapos, bártulajdonos vagy vállalkozó képében a prostituáltak közép- és alsó rétegének életét irányítja. Ő finanszírozza a prostituált életét oly módon, hogy a tőle elvett pénzből fedezi a sajátos életmóddal együtt járó kiadásokat, és a bevétel bizonyos hányadát fizetésként visszaosztja. A redisztribúció különös formája valósul meg ilyen módon. A strici alapvető érdeke, hogy a forgalom minél nagyobb legyen, és a prostituált minél inkább függjön tőle. Minél szervezettebb a futtató hálózat, annál nagyobb a prostituált kiszolgáltatottsága. A hálózat drogkereskedelemmel, egyáltalán a kereskedés különféle illegális formáival is foglalkozhat, amelyben a prostituált csupán az egyik árucikként jelenik meg. (Betlen, 1998)

A prostituált középosztály maga is erősen rétegezett, kor, családi állapot, iskolázottság, jövedelmi helyzet és egészségi állapot szerint. Hiányos ismeretekre és némi szociológiai tudásunkra támaszkodva, annyit állíthatunk, hogy iskolázottságuk jellemzően alacsony, legfeljebb nyolc általános. Távolról sem kizárt, hogy családos nők is vannak közöttük, és anyák, akik gyerekeiket tartják el ebből az üzletágból. Sokan ideiglenes megoldásnak, átmeneti pénzkeresetnek tekintik a prostitúciót. A prostitúciós csapdából azonban nem könnyű kikeveredni. Mivel ezek a nők (férfiak) létbizonytalanságban és az illegalitás mezsgyéjén élnek, könnyen megszarolhatók, és – ellentétben a prostituált elittel – nem racionális életmódot folytatnak, nem halmoznak fel tőkét. Erre többnyire semmi lehetőségük nincs. A normális életbe való visszakapaszkodás esélye így csak kevesek számára adott. Mégis egyedül ebben a körben van egyáltalán értelme szociális munkáról beszélni, amelynek az a célja, hogy a reménytelen eseteket kimenekítse ebből a testet és lelket romboló üzletágból. (Fehér, 1999)

Az utcai prostituáltak, az emberkereskedelem áldozatai, és mindazok, akiket prostitúcióra kényszerítettek, a prostitúciós társadalmi ranglétra legalján helyezkednek el. Még az ő családi, társadalmi hátterükről tudhatunk a legtöbbet. Jellemzően szegény, iskolázatlan, sokgyermekes családok gyerekei, akiket kora gyerekkortól az erőszak különféle formáinak elviselésére szocializáltak, gyakran nemi erőszak áldozatává tettek. Erőszak dúlta családjuktól szinte egyenes út vezet az „ősi szakma” gyakorlásáig. S ha bekerültek a szervezett bűnözés körébe, úgy életük is veszélyben lehet. Kiszolgáltatottságuk embertelen mértékű, testükön kívül szinte semmijük sincs. Rendszeresen erőszak, megalázás, olykor gyilkosság áldozatai. A külföldre szállított nők sorsa reménytelen, kitörési esélyük csaknem nulla. A fertőzések, a tartós betegségek és a halálos vírus kockázata az ő körükben a leg-

nagyobb, ahogyan a tartós társadalmi kirekesztődés veszélye is. (Schneider, 1994; Fehér, 1999)

De vajon kik az ügyfelek, és miért veszik igénybe a prostituáltakat? Az ügyfél mindig igyekszik a héttérben maradni, kilétét titkolni. A jómódú ügyfelek köre felmérhetetlen, hiszen nekik áll módjukban leginkább a teljes diszkréció biztosítása. Ők gyakorlatilag láthatatlanok, időnként politikai botrányokkal, bűnesetekkel kapcsolatban kerül a nevük nyilvánosságra. Egy holland felmérés azt mutatta, hogy a vigalmi negyedek forgalma a déli órákban a legnagyobb, amikor az üzletemberek, az alkalmazottak és a kereskedők ebédszünetet tartanak, és egy röpké órára átugranak a kirakatban ülő lányokhoz. Úgy fogyasztják a szexet, mint a szendvicset. Ők a középosztálybeli kuncsaftok. De vannak, akik a legszerencsétlenebb prostituáltak szolgáltatásaira vágnak, hiszen ha őket senki nem fizetné meg, nem is lennének. Bizonyos foglalkozásokhoz úgymond hozzátartozik a szexfogyasztás. Utazó üzletemberek, kamionosok, ügynökök rendszeresen használnak férfi, női, sőt gyermekprostituáltakat. Az igazság az, hogy mindenki lehet ügyfél, társadalmi hovatartozástól, státustól függetlenül.

De mi a motiváció? Unalom, kielégítetlen szexuális vágy, kíváncsiság és a másik feletti hatalomgyakorlás egyaránt szerepelhet a széles skálán. Nem értek egyet azokkal, akik kizárólag az utóbbit hangoztatják, és minden prostituáltat áldozatnak, s minden férfit agresszornak tekintenek. Súlyos leegyszerűsítésnek, éppen ezért elfogadhatatlannak tartom, hogy egyöntetű masszának tekintsük a prostituáltakat és az ügyfeleket. Sokkal többet tudhatnánk meg magáról a prostitúcióról, ha nem egyetlen optikán keresztül vizsgálnánk a jelenséget, hanem megpróbálnánk teljességében átlátni a bonyolult emberi játszmák szövevényét. A nemzetközi jogi szabályozás három megközelítést alkalmaz a prostitúciót illetően. A tiltó (prohibicionista) rendszer bünteti a prostitúciót és az ahhoz kapcsolódó bűncselekményeket. Magát a prostituáltat is bűnelkövetőnek, a bűnöző szubkultúra alanyának tekinti. (Fehér, 1999)

A szabályozó rendszer regulációs, korlátozottan eltűri, bizonyos feltételekhez köti a prostitúció gyakorlását. Bordélyházakat, piros lámpás negyedeket engedélyez, ahol kötelezővé teszi az egészségügyi szűrést, és nagykorúsághoz köti a prostitúció engedélyezését. A legalizálás irányában tett lépéseivel azonban a prostitúcióhoz kapcsolódó bűnözést is a legális szférába emelheti.

A harmadik rendszer (abolicionista) értelmében a prostitúció magánügy mindaddig, amíg nem ütközik a közmorállal és a közrenddel. Ennek értelmében nem bünteti, de nem is legalizálja azt. 1950-ben lépett hatályba a New York-i Egyezmény „az emberkereskedés és mások prostitúciója kihasználásának az elnyomásáról”. Az Egyezményt 66 állam, köztük Magyarország is ratifikálta. Sokan állítják, hogy a nem ratifikáló országok jobb eredményeket értek el a prostitúció visszaszorítása terén, mint az egyezményhez csatlakozók. Tény, hogy

a fentiek közül egyik rendszer sem oldotta meg a prostitúció és a hozzá kapcsolódó bűnözés problémáját.

A határok megnyitása, a szabad átjárás Kelet és Nyugat között az emberkereskedelem, a korrupció és a prostitúció szabad áramlását is előidézte. *„Maga a prostitúció is nemzetközileg szervezett szexiparrá vált, ahol az Eros-centerekben és masszázsszalonokban foglalkoztatottak exportja és importja jórészt erre szakosodott hálózatok útján bonyolódik. A prostitúció a szervezett bűnözés egyik magasan jövedelmező üzletága, amelynek profitja akár kábítószer- vagy fegyverkereskedelemre is fordítható.”* (Fehér, 1997)

Míg a földkerekségnek ezen a táján egyre több elrettentő hír lát napvilágot a szexipar női és gyermek áldozatairól, a legismertebb feminista szerző, Susan Faludy a megcsalatott férfiak védelmében írt könyvet, amely akkorát robbant Amerikában, mint egy bomba. (Faludy, 1999) A szerző hat éven keresztül készített interjúkat dokkmunkásokkal, utcai bandák fiataljaival, férfi pornószárokkal és feleségbántalmazókkal, és több száz órát töltött olyan terápiás foglalkozásokon, ahol erőszakot elkövető férfiak vettek részt. Ez alatt a hosszú idő alatt mély empátiát fejlesztett ki irántuk. *„Nem a feminizmus az ellenség ... Minél többet beszéltem a férfiakkal a helyzetükről mint nő és mint feminista, annál inkább ráismertem arra az ismerős képletre, hogy az embereket sokkal inkább a kinézetük és a szexuális vonzerejük alapján ítélik meg, mint egyéb teljesítményük alapján. Mindannyian annak a kultúrának a termékei vagyunk, amelyben élünk, és amíg ezt nem ismerjük fel, addig semmit sem tehetünk ellene.”* (Faludy, 1999)

Faludy olyan férfiakat vizsgált, akiket a második világháború után azzal a hízog, férfias ígérettel hitegettek, hogy ők a világűr meghódítói és a nemzet védelmezői. A fogyasztói társadalom és a sztárkultusz a férfiak bicepszen és autójuk nagyságán méri tulajdonosaik társadalmi hasznosságát, és *„a probléma része, hogy ezt az amerikai kultúrát mindenhová exportálják, és a férfiaság áruvédjeggyé silányított ideálját a határainkon túl élő emberekre is ráerőltetik”* – nyilatkozta Faludy, aki Los Angelesben él, a divat fővárosában, ahol fontosabb a stílus, mint a tartalom. *„Los Angelesben mindenki a külső megjelenés és a szexuális vonzerő megszállottja, és ezt a megszállottságot a szórakoztatóipar erőszakosan terjeszti a többi államban is.”* (Faludy, 1999)

A férfiak agresszívvé válnak, mert nem tudnak megfelelni azoknak a nyomasztó társadalmi elvárásoknak, amelyek rájuk zúdulnak, mert félnek az erőszakos és sikeres nőktől, mert maguk is erőszak áldozatai voltak egykor, és mert tudják, hogy a bennük rejlő igazi értékek nem számítanak, csak az, ami látszik. De a legnagyobb baj – véli a szerző –, hogy a férfiak nem beszélnek azokról a problémákról, amelyek nyomasztják őket. *„Térjünk vissza a feminizmushoz, aminek kulcsfontosságú mozzanata volt, hogy a nők összejöttek, beszélgettek, majd együttesen léptek fel egy ügy érdekében. Annak tabuja, hogy a férfiak beszéljenek arról, ami bántja őket, vagy arról, amitől sérülékenynek érzik magukat, az erőszaktól*

való menekülés legnagyobb gátja... Ilyenkor keresnek egy ellenséget, aki mindenért hibáztatható.” (Faludy, 1999)

Tehát a férfiak is lehetnek áldozatok, a szexipar áldozatai. A kilencvenes években egyre több szó esett arról, hogy Amerikában a nők visszaélnék jogaikkal, és olyankor is szexuális zaklatással vádolják a férfiakat, amikor valójában ők a kezdeményezők és a csábítók. Több film, a leghíresebb közöttük minden bizonnyal Az elemi ösztön, kifejezetten annak a merészségnek köszönhető világsikerét, hogy ezt a gondolatot vászonra vitte a puha pornográfia kifinomult módszereivel, és utat nyitott egy sor olyan további film előtt, amely a nőt ábrázolta az agresszív csábító és a férfit az áldozat szerepében. Az ezredfordulóhoz közeledve előtűntek az erőszak és a pornográfia hősnői, akik rációfoltak Susan Brownmiller 1975-ben megfogalmazott tézisére, amely szerint: „A pornóban nem létezik egyenlőség, nincsenek egyenlő értékű női partnerek. ... A pornó, éppúgy, mint a nemi erőszak, a férfiak találmánya a nők dehumanizálása céljából.” (Brownmiller, 1975)

Maureen Freely az Under the Vulcania (Vulkánkitörés), Alina Reyes a Butcher (A hentes) című pornográf könyvekben, vagy Madonna a Szex című fotóalbumában a nők által megteremtett erőszak és pornográfia nyelvi és képi világát eleveníti meg, amely nem sokban különbözik a férfiak által megjelenített pornográf közhelygyűjteménytől. Az újdonság talán annyi, hogy a férfi ezúttal gyakrabban jelenik meg a nőnek kiszolgált szerelmi partnerként, akit a női szexualitás ereje megadásra kényszerít, mint fordítva. A mai feministák, akik a kilencvenes éveket úgy ünneplik, mint azt a kort, amelyben a nőknek végre saját szexuális fantáziáik lehetnek, és ezeket szabadon kiélhetik, meglepő módon kevésbé háborodnak fel azon, ha ezúttal a férfiakat ábrázolják szexuális tárgyként, nem pedig a nőket. A szerepcserét inkább szórakoztatónak, egy felszabadultabb szexuális kor nyitányának tekintik, mintsem a férfitest dehumanizálásának. A szexben is „hatalmi pozícióba” kerülő nő, egyáltalán, a „girl power”, amelyet többek között a népszerű női együttes, a Spice Girls énekelt meg az elmúlt években, inkább mosolyt, mint haragot ébreszt.

A nyugat-európai nézők az utóbbi évtizedben rendszeresen láthatnak vidám, szórakoztató vagy éppen ismeretterjesztő filmeket leszbikus párokról. Ezek elfogulatlanul, szeretettel és tartózkodóan, vagy nagyon is nyíltan mutatnak be szerelmi jeleneteket, tv-sorozatokat leszbikus, meleg vagy transzvesztita szórakozóhelyekről, vetítési csúcsidőben, a nézők megbotránkozása nélkül. 2000-ben Oscar-díjjal tüntették ki Pedro Almodóvar Mindent anyámról című filmjét, amelyben a rendező végtelen szimpátiával és szeretettel ábrázolja transzvesztita, leszbikus és heteroszexuális hőseit és hősnőit egyaránt, és enyhén szólva szokatlan párkapcsolatokat mutat be a csodálkozás vagy megbotránkozás legkisebb jele nélkül. Az a tény, hogy filmjét egy ilyen kommerciális díjjal jutalmazta az Amerikai Film Akadémia,

MÉLTÓSÁGOT MINDENKINEK

arra utal, hogy ez a megközelítés többé nem tartozik a polgárpukasztó cselekedetek sorába.

„Olyan világ felé megyünk, amelyben a nagycsalád ritka, mint a fehér holló, és csak nagyon kevesen élnek le egész életüket családi körben. A klasszikus családmódelek szinte már nem is léteznek. Ezt a filmben a szolidaritásélmény pótolja. Ha egyszer van szeretet és megértés, a legkülönösebb összetételű család jöhet létre. ... Nem a néző jóindulatára apelláltam, azt szerettem volna elérni, hogy természetes legyen számára a rendhagyó helyzet. Ez a semmihez sem hasonlítható család arra figyelmeztet, hogy hányféle formája, lehetősége van az ezredfordulón a családi közösség kialakulásának.” (Filmvilág, 1999)

Azonos nemű párok több európai országban is házasságot köthetnek, gyereket vállalhatnak. Az ezredfordulón az őket körülvevő tabuk is oldódni látszódnak. Természetesen ma is sokféle feminista nézőpont létezik, és talán nem túlzás azt állítani, hogy a kilencvenes évek vizuális kultúrájának elemzői lényegesen árnyaltabban és főként több humorral közelítettek ezekhez a kérdésekhez, mint forradalmi lázban égő elődeik. Igaz az is, hogy a mai film- és reklámpar sokféle és változó szexuális szerepekben ábrázolja a nőket és a férfiakat, kisebb hangsúllyal megjelenítve az erőszakos szexuális magatartásformákat, mint egy évtizeddel korábban. A politikai korrektség igénye a vizuális kultúrát is elérte. Biztosra vehetjük, hogy a korai feminista mozgalmak nem csekély szerepet játszottak abban, hogy az erőszak ábrázolása ma egyre szélesebb körben elutasítással találkozik.

KEREZSI KLÁRA

Láthatatlan elkövetők és kézzelfogható börtönök, avagy kell-e Magyarországnak börtönépítési program?

A lényegét illetően évszázadok óta megoldatlan kérdés, hogy a társadalom milyen módon érvényesítse a büntető jellegű igazságszolgáltatást, s hogy milyenek legyenek ennek intézményei. Kérdés, hogy egy-egy országban – és különösen a mai Magyarországon – mit lehet tenni a börtönbeli drogproblémákkal, az etnikai megoszlással, annak megmerevítésével, s általában a bűncselekményekre kirótt büntetések valós hatásaival kapcsolatban.

A börtön társadalmunk zárt világa, amelyről nem beszélünk eleget. A büntető igazságszolgáltatás hatalmas és egyre növekvő költségei ellenére eddig meglehetősen kevés tudományos és kormányzati figyelmet kaptak a büntetőpolitika új irányvonalának anyagi vonzatai, gazdasági és társadalmi hatásai. Pedig talán végig kellene gondolni, hogy mennyibe is fog kerülni a büntetési tételek felemelésében, az új cselekmények pönalizálásában (bírságolásában), a középérték alkalmazásában, az összbüntetés új szabályaiban vagy a feltételes szabadságra bocsátás korlátozásában megnyilvánuló, jogalkotói szigor.

Magyarországon a 100 000 lakosra számított börtönnépesség már most is igen magas: 130–135 fő. Az Európai Unió tagállamaiban ez a mutató 100 körül van: Németország 90/100 000, Nagy-Britannia 110/100 000, de az is igaz, hogy Európában egyedül Finnországban csökken folyamatosan a börtönnépesség. S az is tény, hogy Új-Zélandon 370/100 000, illetve az USA tagállamaiban 124–830/100 000 a gyakorisági mutató.¹

A bebörtönzési ráta gyakoriságának emelkedése miatt Kalifornia állam (USA) már többet költ az állami költségvetésből a börtönök fenntartására, mint a felsőoktatásra.²

A börtönnépesség létszáma szerte Európában növekszik. Ennek egyik oka a hosszabb szabadságvesztési tartamok alkalmazása, első-

1 Albrecht, H-J.-Kalmthout, A. (1997): Developments in the conception and use of non-custodial sanctions. CEP Bulletin, December, No. 6.

2 Albrecht, H-J.-Kalmthout, A. (1997): id. mű p. 1.

sorban a droggal kapcsolatos bűncselekmények számának megnövekedése miatt. Az erőszakos és a szexuális bűncselekmények szigorúbb megítélése ugyancsak a szabadságvesztésre ítélt létszámának növekedését eredményezte. A bűnözéssel szemben megnyilvánuló „nullatolerancia” elve, a punitívabb megközelítés még a csekély súlyú bűncselekményt elkövetőkkel kapcsolatos korábbi büntetés-kiszabási gyakorlatot is megszigorította. A börtönnépesség növekedését eredményezte az elmúlt évtizedekben a marginalizálódott helyzetű népesség létszámának növekedése (elsősorban a bevándorlók és a hosszú ideje munkanélküliek csoportjairól van szó), amelynek tagjait – amennyiben összeütközésbe kerülnek a törvénnyel – nagyobb valószínűséggel sújtják szabadságvesztéssel, mint a társadalom kedvezőbb helyzetű csoportjainak tagjait, hiszen tőlük büntetés címén már nem lehet mást elvenni, mint a szabadságukat. Amikor körbenézünk Európa börtöneiben, azt látjuk, hogy a *bevándorlók* és a *kábítószerrel* kapcsolatos cselekményt elkövetők a leggyorsabban növekvő csoport a bebörtönzöttek között. A National Corrections Reporting Program (NCRP) adatai szerint az Egyesült Államokban az 1980-as években a börtönnépesség növekedésének több mint a fele (52 százalék) a drogos bűncselekményt elkövetők bebörtönzéséből származott.³

„A büntetés-végrehajtásnak fel kell készülnie a szervezett bűnözői csoportok vezéralakjainak, illetve a kábítószer-fogyasztó elítéltek befogadására, szükség esetén védelmére” – mondta nemrég a Népszabadságnak adott interjújában az országos börtönparancsnok.

Az állítás első fele naivitást tükröz, a második fele viszont gyorsan valósággá válhat.

Vajon tisztában vagyunk-e azzal, hogy mi a várható következménye a droggal kapcsolatos bűncselekmények szigorúbb megítélésének? Tudjuk-e, hogy mindez azt is jelenti: a drog megjelenik büntetés-végrehajtási intézményeinkben? Végig gondolta-e bárki, hogy a börtönben sokkal nehezebb „drogmentes-övezet”-et kialakítani, mint távol tartani a drogos elkövetőket a büntetés-végrehajtási intézetektől?

Az USA-ban 12 százalék az afro-amerikai népesség aránya. A feketék aránya azonban a havonta drogot használók körében már 13 százalék, 35 százalék azoknál, akiket droggal kapcsolatos cselekmény miatt őrizetbe vettek,

Vajon tisztában vagyunk-e azzal, hogy mi a várható következménye a drogfogyasztás, és a droggal kapcsolatos bűncselekmények szigorúbb megítélésének? Tudjuk-e, hogy mindez azt is jelenti: a drog megjelenik büntetés-végrehajtási intézményeinkben?

³ Messner, S.F.–Rosenfeld, R. (1997): Crime and the American Dream. Wadsworth Publishing Company, Belmont, 2nd ed. p. 89.

azoknál, akiket ilyen cselekmény miatt elítéltek 55 százalék, és azon elkövetőknél, akiket emiatt be is börtönöztek 74 százalék.⁴

Talán az sem véletlen, hogy a konzervatív kriminológus, John D. DiIulio Jr. – aki 10–15 évvel ezelőtt az egyik legharcosabb követelője volt a „kemény kéz” büntetőpolitikájának – 1999-ben már a következőket írja: „Az amerikai börtönnépesség elérte a 2 millió főt ... A büntető igazságszolgáltatás rendszere képtelenné válik arra, hogy megfelelő szankciót szabjon ki és azt ésszerűen ellenőrizze, különösen a droggal kapcsolatos cselekményt elkövetők esetében. Itt az ideje annak, hogy a politikusok megváltoztassák a nézőpontjukat és a börtönnépesség »nulla-növekedésének« elvét kövessék. ...1997-ben, annak ellenére, hogy a bűnözés csökkenése folytatódott, a börtönnépesség létszáma 5,2 százalékkal emelkedett.”⁵

Hazai és külföldi kutatási tapasztalatok egyaránt visszaigazolják, hogy a büntetés mint társadalmi intézmény nem pusztán a büntetőjogi bűnösséghez kapcsolódik, hanem a gazdasági, társadalmi státushoz is, főként jól körülhatárolható társadalmi csoportokban. John Irwin az amerikai börtönök vizsgálata során jutott el ahhoz a felismeréshez, hogy az amerikai börtön a megfogalmazott büntetési céloktól függetlenül a szegény, munkanélküli, és potenciálisan veszélyes népesség kontroll alatt tartásának egyik eszközeként funkcionál.⁶

A kutatók prognózisa szerint például ha a jelenlegi bebörtönzési gyakorlat változatlan marad az USA-ban, minden 20 amerikai polgárból egyet szabadságvesztéssel fognak büntetni az élete során. A számítások szerint ez az arány jelentősen különbözni fog az egyes társadalmi csoportokban: a fehérek 4,4 százaléka (23:1), a spanyol származásúak 16 százaléka (6:1), s az afro-amerikai férfiak 28,5 százaléka (4:1) kerül börtönbe élete során.⁷

Beszédes azoknak az országoknak a listája is, amelyekről tudni lehet, hogy 1990 óta végeztek ki fiatalkorú bűnelkövetőt⁸: Irán, Nigéria, Pakisztán, Szaúd-Arábia, Jemen, Egyesült Államok.

4 Maurer, M.–Huling, T. (1995): Young Black Americans and the Criminal Justice System: Five Years Later. Sentencing Project, October, 1995.

5 DiIulio, John J., Jr. (1999): Two Million Prisoners Are Enough. The Wall Street Journal, March 12.

6 Irwin, J. (1990): The Jail: Managing the Underclass in American Society. Berkeley, California. Hivatkozik rá: Duff, A.–Garland, D. (eds.) (1994): A Reader on Punishment. Oxford University Press, Oxford, p. 32.

7 Penal Reform International (1997): PRI Newsletter, No. 29, June 1997.

8 Penal Reform International (1998): PRI Newsletter, No. 35, December 1998. p. 5.

Hazai és külföldi kutatási tapasztalatok egyaránt visszaigazolják, hogy a büntetés mint társadalmi intézmény nem pusztán a büntetőjogi bűnösséghez kapcsolódik, hanem a gazdasági, társadalmi státushoz is, főként jól körülhatárolható társadalmi csoportokban.

MAGYAR VALÓSÁG

Több olyan hiedelem él a hazai közfelfogásban – de sajnos gyakran még a szakmaiban is –, amely szerint indokolt a szabadságvesztés alkalmazásának „túlhasználata”:

Az első hiedelem szerint: „A bűnözést az erőszakos bűncselekmények jellemzik.”

A statisztikai tények azt mutatják, hogy az össz-bűnözés nagyságrendjét alapvetően nyolc bűncselekmény-fajta alakulása határozza meg.

Ezzel szemben a statisztikai tények azt mutatják, hogy az össz-bűnözés nagyságrendjét alapvetően nyolc bűncselekmény-fajta alakulása határozza meg, s ezen belül is kiemelkedően a lopás, a betöréses lopás, a rongálás és a járművek önkényes elvétele. Ezt a téves benyomást jelentősen megerősíti a média, amely a valóságtól eltérő módon mutatja be a hazai bűnözés szerkezetét.

Érdemes figyelni olyan statisztikai „huncutságokra” is, amelyek jelentősen megváltoztathatják a hazai bűnözés alakulásáról nyert képünket. Ilyen volt az 1998-ban ismertté vált bűncselekmények körében a szabálysértési értékre elkövetett csalások esete, amelyek összességében mintegy 100 000 bűncselekménnyel emelték meg az ismertté vált cselekmények nagyságát.

A második hiedelem szerint: „A polgárok azért támogatják a szabadságvesztéses büntetés gyakoribb alkalmazását, mert ezt tekintik az egyetlen »igazi« büntetésnek.”

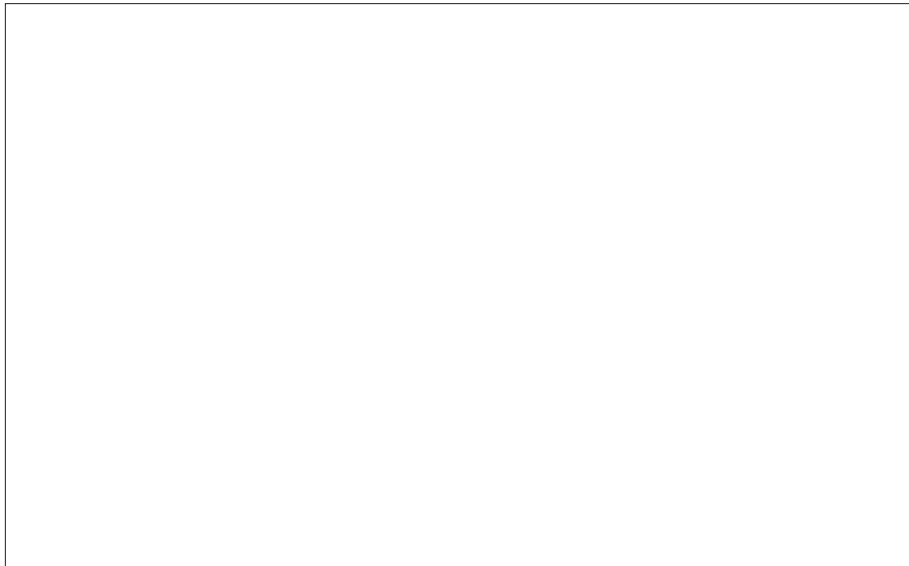
Nem tagadható, hogy az emberek egy része egyszerűen szeretné rács mögött tudni az összes bűnelkövetőt, és nem gondolkodik azon, hogy mi lesz a szabadulásuk után. Ugyanakkor a British Crime Survey, illetve Ausztrália Victoria tagállamának igazságügyi minisztere által kezdeményezett felmérés adatai szerint sokat számít, hogy hogyan tesszük fel a kérdést, amikor arra vagyunk kíváncsiak, hogy az emberek mit gondolnak a megfelelő büntetésről. Lehet úgy kérdezni, hogy „Mit érdemel a gyilkos?” Ekkor természetesen azt a választ kapjuk, hogy „kötelet!”. Ha azonban több információt adunk az ügyről, ha a háttérrel, az indítékokat, az egyéb körülményeket is felvázoljuk, akkor például az is kiderülhet (mint az angol vizsgálatnál), hogy a megkérdezett polgár még a létező bünteteskiszabási gyakorlatnál is enyhébb jogkövetkezményeket látna célszerűnek. Nem is beszélve arról, hogy minden viktimológiai vizsgálat eredménye szerint a sértettek a helyreállítást, a jóvátételt tekintik az elsődleges szempontnak.⁹

⁹ Herald Sun (1996), Friday, September 13. p. 12–16.

A harmadik hiedelem szerint: „A büntetés kiszabás túlságosan enyhe, és azokat, akik erőszakos bűncselekményeket követnek el, nem ítélik szabadságvesztésre, vagy ha igen, túlságosan rövid ennek a tartama.”

Azok, akik pusztán a büntető igazságszolgáltatás működtetésével szeretnék megoldani a bűnözés visszaszorítását, természetesen a büntetés kiszabás enyhe voltát tekintik a bűnözés-kezelés neuralgikus pontjának. Az alábbi ábra viszont azt mutatja, hogy a bíróságok az általánosan enyhülő büntetés kiszabási gyakorlat mellett – azokkal az elkövetőkkel szemben, akiket végrehajtandó szabadságvesztésre ítélnék – egyre hosszabb tartamú szabadságvesztést alkalmaznak.

1. ábra A szabadságvesztéses büntetés alkalmazása 1984–1999

Szabadságvesztésre – egyáltalán büntetésre – azonban csak azt a bűnelkövetőt lehet ítélni, akinek kilétét a nyomozó hatóságok felderítik. Manapság éppen azoknál a bűncselekményeknél a legrosszabb a felderítési arány, amelyek a legközelebről érintik az átlagpolgárt.

A közösség biztonságának megőrzéséhez bizonyos esetekben hosszú tartamú, néha igen hosszú tartamú szabadságvesztés lehet szükséges. Mégsem hiszem, hogy az egyre hosszabb és hosszabb szabadságvesztéses büntetés fenyegetése vissza fogja tartani a szokásszerű bűnözőt. Ami valóban visszatartja – Beccaria óta tudjuk –, az a felderítés valószínűsége. Hiheti-e bárki, hogy azt a professzionális betörőt, aki tudja, hogy 10 esetből csak valamivel több mint két esetben fogják el a tettest, éppen a beígért hosszabb tartamú büntetés fogja visszatartani?

A bűncselekményekkel okozott kár értékelésénél általában figyelmen kívül marad, hogy ha a 93 Mrd Ft kárból 56 Mrd Ft az ismeretlen tetteses cselekményekre esik, ha a lopásnál és a betöréses lopásnál az elkövetett cselekmények háromnegyedében nem találják meg a tettest, akkor igen nehéz az enyhülő büntetés kiszabási gyakorlatot okolni – akár közvetve is – a bűnözés kedvezőtlen alakulásáért. Ugyanis nem a kiszabott büntetés enyhe volta az, ami a bűnelkövetőben megerősíti azt az élményt, hogy az elkövetett cselekmény következményeit meg lehet úszni, hanem egyértelműen az, hogy nem kerültek kézre. Az 1998-ban ismertté vált 269 ezer lopás és betöréses lopás esetében mindössze 55 ezer cselekménynél sikerült kézre keríteni a tettest. Azaz ha a büntetőeljárás hatálya alá minden 10 elkövetőből csak kettő kerül, nagyon nehéz megszabadulni attól a gondolattól, hogy valóban ők azok a vesztesek, akik még bűnelkövetőként is sikertelenek, hiszen elkapták őket.

2. ábra *A vagyon elleni bűncselekményekkel okozott kár*
(Mrd Ft)

A negyedik hiedelem szerint: „Minél nagyobb a szabadságvesztésre ítélték aránya, annál eredményesebb a büntető igazságszolgáltatás.”

Az elmúlt két évtized amerikai büntetőpolitikája, amely a börtön népesség jelentős növekedését eredményezte, igen sokba került az adófizetőknek. A Rockefeller Institute of Government adatai szerint az Egyesült Államokban 1983-ban az igazságszolgáltatásra fordított költségek 52 százaléka jutott a rendőrségnek, és 28 százaléka a büntetés-végrehajtásnak. 1995-ben viszont már e költségek 43 százalékát költötték a rendőrségre és 37 százalékát a büntetés-végrehajtásra.¹⁰ A

¹⁰ DiIulio, John J., Jr. (1999): Two Million Prisoners Are Enough. The Wall Street Journal, March 12.

tények azonban azt is bizonyítják, hogy 1994–95-ben az Egyesült Államok azon tagállamaiban, ahol a „Three Strikes and You’re Out”¹¹-szabály érvényesült, 0,4 százalékkal csökkent az összbűnözés és 1,7 százalékkal az erőszakos bűnözés. Azokban az államokban viszont, amelyek ezt a szabályt nem alkalmazták, az összbűnözés 1,2 százalékkal, és az erőszakos bűncselekmények 4,6 százalékkal csökkent.¹²

Sajnos széles körben nem ismertek azok a kutatási eredmények sem, amelyek szerint legalább 25 százalékkal kell megnövelni a börtönnépességet ahhoz, hogy a bűnözési ráta 1-2 százalékkal csökkenjen.¹³

Az ötödik hiedelem szerint: „Sok ember bebörtönzése olcsó megoldás a bűnözés kezelésére.”

A szabadságvesztés alkalmazásának vannak nehezen „forintosítható” következményei: a bebörtönzés bármely formája csökkenti az elítélt önellátási képességét, ételt, ruházatot, fedelet biztosít anélkül, hogy neki magának bármit is tennie kellene érte. Nem kell munkát, foglalkozást keresnie magának, és a családjáról sem kell gondoskodnia. Amivel viszont számolni lehet, az az, hogy ennek a függésben tartásnak meglehetősen magasak a költségei.

Egy új börtönférőhely létesítése 10 M Ft-ba kerül. A szabadságvesztés költsége 1998-ban folyó árakon számolva naponta és elítéltenként 2999 forint volt. A börtönbüntetés végrehajtására tehát elítéltenként évente 1 millió forintot fordít az adófizető polgárok közössége.

A szabadságvesztés kimagaslóan a legdrágább büntetési nem, tehát arra kell használni, amire való: a legsúlyosabb bűnök büntetésére. Ugyanakkor a vagyon elleni bűncselekmények körében szoros összefüggés tapasztalható az elkövető előélete és a végrehajtandó szabadságvesztés alkalmazásának valószínűsége között. Ezt jelzi az is, hogy míg a felnőtt korú elítélteknek csupán 41,1 százalékát vonják felelősségre vagyon elleni bűncselekmény(ek) elkövetése miatt a bíróságok, addig az összes kiszabott szabadságvesztésben 56 százalékot, a végrehajtandó szabadságvesztésben 70,1 százalékot tesz ki a vagyon elleni bűncselekményre kirótt büntetés.

A vagyon elleni bűncselekmények körében szoros összefüggés tapasztalható az elkövető előélete és a végrehajtandó szabadságvesztés alkalmazásának valószínűsége között.

11 Kötelező életfogytig tartó büntetés azokkal szemben, akik harmadszor követtek el súlyos erőszakos vagy fegyveres, illetve kábítószerrel kapcsolatos bűncselekményt.

12 Macallair, Dan, Khaled Taqi-Eddin and Mike Males. (1999) Striking Out: The Failure of California’s „Three Strikes and You’re Out” Law. San Francisco, California: The Justice Policy Institute.

13 NACRO (1991): The Cost of Penal Measures. Briefing Paper.

A börtönnépesség jó része vagyon elleni bűncselekmények, betöréses lopás és lopás miatt kapott szabadságvesztést, és többségüket ilyen bűncselekmény elkövetése miatt már többször is elítélték. Az emberek többsége úgy gondolja, hogy a betöréses lopást mindig előre megtervezett és erőszakos módon hajtják végre. Valójában azonban az ilyen cselekmények jó részét a kínálkozó helyzet csábítása miatt hajtják végre, s jelentős részük az üzleti, hivatali vagy egyéb helyiségben talált értékek elviteléből áll.

3. ábra Az elkövetett bűncselekmények megoszlása a fogvatartottak körében, 1996 (%)

Tekintettel a szabadságvesztés kiemelkedően magas költségeire, nem kétséges, hogy a rövid tartamú szabadságvesztések végrehajtása nagy anyagi terhet ró a kincstárra, s közvetve az adófizető polgárokra. 1996-ban az elítéltek 6,7 százaléka töltött 6 hónapig terjedő szabadságvesztést, azaz az ugyanebben az évben a jogerősen szabadságvesztésüket töltő 9500 elítéltből 636 személy. Ha a 6 hónapig terjedő szabadságvesztést átlagosan 3 hónapnak vesszük, úgy ez a 636 elítélt összesen 57 240 napot töltött büntetés-végrehajtási intézetben, ahol egy napi fogvatartásuk 2999 forintba került. Azaz: csupán e 636 elítélt tartására 171 662 760 forintot fordított az adófizető polgárok közössége.

Hazánkban már a rendszerváltás időszakára előtérbe került a szabadságvesztés alkalmazásának csökkenése. A csökkenést részben a dekriminalizáció (prostitúció, közveszélyes munkakerülés stb.), részben egyes jogintézmények megszüntetése okozta (szigorított őrizet), s nem a büntetéskiszabási gyakorlat megváltozása.

A következő években a börtönnépesség jelentős növekedésével kell számolnunk az alábbiak miatt:

Jól érzékelhető, hogy a kormány a szigorúbb büntetések mellett áll, arra hivatkozva, hogy a közösség védelmét biztosítani kell. A szigorításra törekvő kormányzati elképzelés ugyanakkor nem számol az-

zal, hogy a büntetés-végrehajtási intézetekbe azok is bekerülnek, akik-től már nincs mást elvenni, mint a szabadságukat, s akiket azért íté-
nek szabadságvesztésre, mert nincs más alkalmas – és hozzáteszem:
megnyugtató – szankció. Vagyis az átgondolt szankciórendszer mű-
ködésének gyakorlata helyett a szabadság-
vesztés preferálása ténylegesen növelni fogja
a további bűncselekmények elkövetésének va-
lószerűségét.

Magyarországon hiányzik az a hatékony
alternatív szankció-készlet, amely a társada-
lom számára megnyugtató – és olcsóbb – mó-
don helyettesíthetné a szabadságvesztést.

Azzal is számolni kell, hogy a börtönbün-
tetésnek nálunk erős a társadalmi elfogadott-
sága, és hogy a bűnözéstől való félelem szin-
tén a börtönnépesség növekedését eredmé-
nyezheti.

Az adatok szerint az elmúlt években a büntetés-végrehajtási bírúk
változtattak a feltételes szabadságra bocsátás eddigi gyakorlatán, s az
elítéltek egyre kisebb hányada szabadul feltételes kedvezménnyel.

Bizonyos bűncselekményi kategóriákban a büntetési tételek jelen-
tősen megnövekedtek, s ezzel a Büntető Törvénykönyvben „felborult”
az egyes bűncselekmények egymáshoz viszonyított súlyának rendsze-
re. Jelenleg ugyanis – az alkalmazható büntetési tételeket tekintve –
a közrend elleni bűncselekmények súlya azonossá, mi több, súlyosab-
bá vált, mint a személy elleni bűncselekményeké, bár feltételezhetően
nem erre irányult a jogalkotói szándék.

Az ún. középérték-szabály várhatóan szintén jelentősen növelni
fogja az alkalmazott szabadságvesztések időtartamát. Az Egyesült Ál-
lamokban – melynek bűnözése, mint tudjuk, távolról sem hasonlítható
a hazaihoz – hasonló folyamat zajlott le. Blumstein értékelése szerint¹⁴
a minimum-büntetés elve a drog elleni háborúban oda vezetett, hogy
„a drogterjesztéssel kapcsolatos bűncselekmény súlyát, amit a bünte-
tési tétel is kifejez, felemelte az emberölés szintjére”.

A büntetés-végrehajtás problémái – problémák a büntetés-végrehajtással

A börtönnépesség növelésére irányuló büntetőpolitikai szándéknak
mindenképpen számolnia kell a következményes hatásokkal is. Min-
denekelőtt a büntetés-végrehajtási intézetekben tapasztalható zsúfoltsá-
g növekedésével, amely már jelenleg az átlagosan 136 százalékos

14 Blumstein, A. (1992): Making Rationality Relevant. (Presidential Address) The American Society of Criminology, Criminology 31:1-16.

A
büntetés-végrehajtási
intézetekbe azok is
bekerülnek, akik-től
már nincs mást
elvenni, mint a
szabadságukat.

kihasználtsággal működik, de vannak olyan intézetek, amelyek „töltése” 300 százalékos.

Számolni kell azzal, hogy növekedni fog a feszültség, s megnő az erőszak és a szabályszegések valószínűsége az intézeteken belül. 1998-ban a büntetés-végrehajtás rendszerében a fegyelmi vétségek száma egy év alatt 12 százalékkal emelkedett, ezen belül minden 5–6. eset az elítéltek egymás sérelmére elkövetett cselekménye volt.¹⁵

Számolni kell az intézeteken belüli korrupció lehetőségének növekedésével is. 1998-ban a büntetés-végrehajtás hivatásos állományának 697 tagja (12,7 százalék) ellen indult büntető-, illetve fegyelmi eljárás. Bűncselekmény elkövetése miatt 68 főt marasztaltak el a bíróságok, további 20 személlyel szemben a büntetőeljárás az év végén bírói szakban, 64 esetben nyomozati szakban volt.¹⁶

Nem kétséges, hogy létszámnövekedés esetén még nehezebb lesz munkát, képzést, elfoglaltságot szervezni a büntetés-végrehajtási intézetekben. 1998-ban az elítéltek csupán 20 százaléka vett részt valamilyen képzésben (általános iskolaiban 805 fő; középiskolaiban 72, szakmunkásképzésben 54, munkaerő-piaci átképzésben pedig 1109 fő, valamint négy intézetben működik népfőiskola).¹⁷ Az sem kétséges továbbá, hogy a hosszabb tartamú szabadságvesztések alkalmazása következtében a büntetés-végrehajtási intézeteknek fel kell készülniük

az idősebbé váló börtönpopuláció ellátásának nehézségeire: megemelkednek a gyógyszer-költségek s az egyéb ellátások terhei is nőnek.

Az sem kétséges, hogy az Európai Börtön-szabályokban foglaltakat még nehezebb lesz megközelíteni, és hogy a szabadságvesztésre ítélték még távolabb kerülnek az otthonuktól, holott ez az arány most sem túl kedvező.

Köztudott, hogy a fogva tartottak körében a népességarányukat messze meghaladó mértékben vannak cigány származású elítéltek. A kisebbségi csoportok felülreprezentáltsága a büntetés-végrehajtásban nemcsak hazai jelenség. Az adatok szerint Ausztráliában a 15 éven felüli népességben azoknak a bennszülötteknek, akik munkanélküliek és akiknek alacsony az iskolai végzettségük, 130-szor nagyobb az esélyük arra, hogy bűncselekmény elkövetése esetén börtönbe kerüljenek, mint a többséghez tartozóknak.¹⁸ Nekünk azonban 1992 óta még hivatalos adataink sincsenek ezzel kapcsolatban, de ar-

Töretlenebb tradíciójú országokban elképzelhetetlen, hogy a kisebbségek ügyeinek kezelésében kis mértékben, vagy egyáltalán ne vegyenek részt az adott kisebbségi csoport képviselői, segítői.

15 Tari, F. (1999): Számadás. A büntetés-végrehajtás munkája 1998-ban. Börtönügyi Szemle 1999/1. sz. 63. o.

16 Tari, F. (1999): id. mű 68. o.

17 Tari, F. (1999): id. mű 64. o.

18 Walker, J.–McDonald, D. (1995): The Over-Representation of Indigenous People in Custody in Australia. Australian Institute of Criminology, Trends & Issues No. 47., p. 5.

ról sem, hogy mekkora az ismertté vált elkövetők körében a cigány kisebbséghez tartozó személyek aránya. Az ezzel kapcsolatos gyakorlatot át kell értékelni, hiszen az adatvédelmi érdek primátusa akadályozza az egyéb jogok érvényesülését és számos kedvezőtlen következménnyel jár. Töretlenebb tradíciójú országokban elképzelhetetlen, hogy a kisebbségek ügyeinek kezelésében kis mértékben, vagy egyáltalán ne vegyenek részt az adott kisebbségi csoport képviselői, segítői (jelen esetben a roma szociális munkások, nevelőtisztek, pártfogó felügyelők, rendőrök, ügyészek, bírák stb.). Miután az eljárás alá vont személyek meghatározó hányada cigány származású, ezért minden lehetséges eszközzel támogatni kell a cigány származású szakemberek alkalmazását a kezelő rendszer intézményeiben. Ennek hiányában a kisebbségi népcsoport tagjainak speciális szükségleteiről – ez irányú ismeretek, felkészültség hiányában – tudomást sem vesz a kezelőrendszer. Szimptomatikus, hogy a büntetés-végrehajtás 1998. évi beszámolójában mindössze egyetlen mondat szerepel a romákkal kapcsolatosan, nevezetesen az, hogy „...négy intézetben működött cigány népiskola”¹⁹.

Összefoglalás helyett

Az európai államok egyikében sem épül a kriminálpolitika csupán a büntetés-végrehajtási rendszer megfelelőbb működtetésére, s látni kell azt is, hogy a börtönépítési szándék, de még ennek tényleges megvalósítása sem helyettesítheti a büntető igazságszolgáltatási reformot.

Elengedhetetlen annak megértése, hogy a bűnügyi reform szervezeten hozzátartozik a jó kormányzáshoz, és hogy sikeréhez elengedhetetlen egy olyan bűnmegelőzési rendszer kialakítása, amelyben a civil társadalom is szerepet vállal. Hajlamosak vagyunk ugyanis elfeledkezni arról, hogy a büntetőpolitikának alapvető célja a bűnözés csökkentése, és nem csupán az adott elkövetők megbüntetése. Ha a büntetések szigorítására kerül a legnagyobb hangsúly, s emellett eltölpül a bűnmegelőzés fontossága, az – álláspontom szerint – a katasztrófaszerű működés forgatókönyve.

Fel kell ismerni, hogy a szegénység és a társadalmi hátrányok sem kezelhetők megfelelően a büntetőjogi reform nélkül. A fogva tartottak szintén a társadalom tagjai. Mindannyiunk – de főként a jövőben sértetté válók számának csökkentése – érdekében hathatós lépéseket kell tenni társadalmi reintegrációjuk érdekében. A szabadságvesztés végrehajtásának ugyanis az elkövető megbüntetése mellett az is a célja, hogy elősegítse a visszailleszkedés feltételeit lehetőleg az elítélt közreműködésével. E célmeghatározás mögött látnunk kell a szigorú racionalitást. Amennyiben az intézményrendszer és a közösség nem tesz meg minden tőle telhetőt a bűnelkövetők reintegrációja érdeké-

19 Tari, F. (1999): id. mű 64. o.

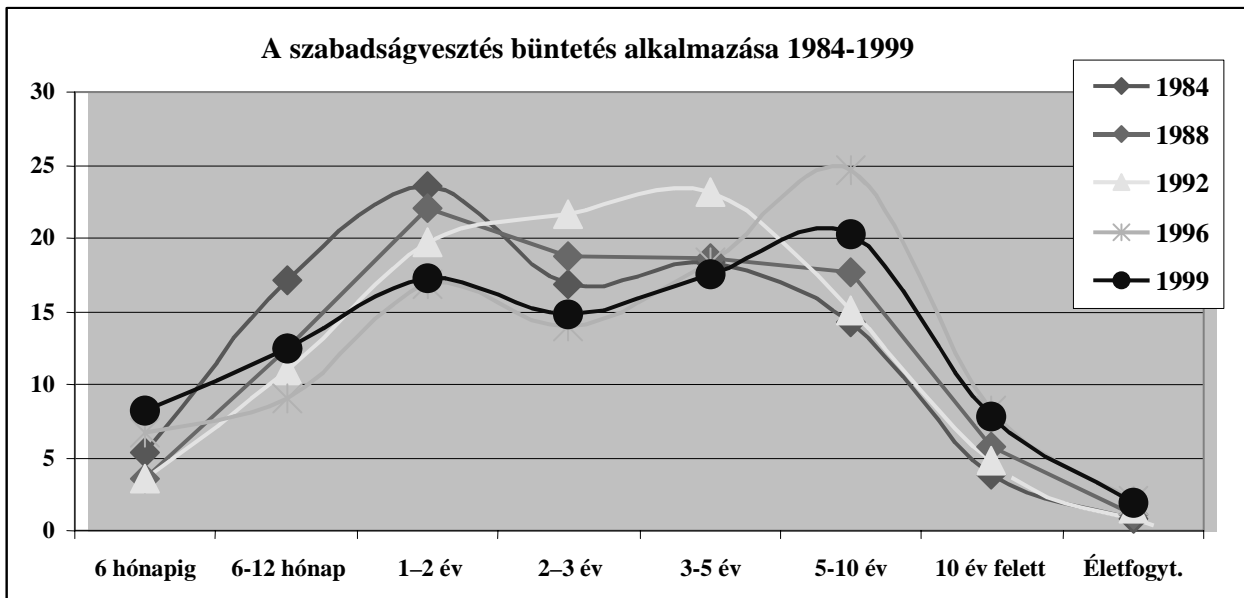
ben, úgy a következő bűncselekmény sértette a közösség egy következő tagja lesz. Emellett a rosszul kezelt elkövetőből könnyebben válik visszaeső, ennek megfelelően a rossz büntetés-kiszabási gyakorlat és a rossz végrehajtási gyakorlat nemhogy csökkentené, de kifejezetten növeli a bűncselekmények számát. Azoknál az elkövetőknél, akik „forgóajtón járnak” a börtönbe – hol kinn, hol benn vannak – gyakran alig van különbség a benti és a kinti életfeltételeik között, s valóban nincs mást veszíteniük, csak a szabadságukat. S mivel a büntető igazságszolgáltatás rendszere szinte csak őket képes megfogni, akkor el is veszi tőlük ezt az egyetlen tulajdonukat – mást viszont nem oldott meg, csupán a szabadságvesztést hozza létre. Kétségtelen, hogy a jogkövető hajléktalanokkal és munkanélküliekkel szemben méltánytalan lehet az az igény, hogy a bűnelkövetőket segítsük szervezeten munkaalkalomhoz és hajlékhoz, ezt mégis indokolja a társadalom védelme. A visszaesési arány a munkát, a biztos hajlékot, a megtartó emberi kapcsolatokat találó szabadulók között jóval alacsonyabb, mint az ilyenekkel nem rendelkező szabadulók között.

A börtönök zsúfoltsága nem oldható meg újabb börtönök létesítésével. A büntetés-végrehajtásba bejutók és az onnan szabadulók számának könnyebb kezeléséhez csak a jogszabályi feltételek megváltoztatása vezethet el. Az alternatív szankciókkal kapcsolatos nemzetközi tapasztalatok azt mutatják, hogy a szabadságelvonással nem járó szankciók csak akkor csökkentik a börtönnépességet, ha egy átfogó, szélesebb büntetőpolitika keretei közé illeszkednek, amely egyéb eszközöket is használ a börtönnépesség számának csökkentésére. Fontos, hogy a törvényhozás világos kereteket teremtsen az alternatív szankciók alkalmazására, és hogy a bírák elfogadják az erre irányuló jogalkotói szándékot. Hasonlóan fontos, hogy egyértelműek legyenek a szervezeti feltételek, s hogy a kormányzati és nem-kormányzati szervezetek felelősségét is egyértelműen meghatározzák. Ugyanilyen fontos lenne annak a közfelfogást formáló kampánynak a támogatása, amely elősegítené, hogy a nyilvánosságban is elfogadják a koncepciót. A külföldi tapasztalatok egyértelműen azt bizonyítják, hogy ezek olyan szankciók, amelyek egyszerre elégítik ki azt a közösségi igényt, hogy a bűnösök bűnhődjenek, és azt, hogy kevesebb legyen a bűnisméltás. Az alternatív szankciók tehát hatékonyabban csökkentik a bűnözést, s teszik fölöslegessé a börtönférőhelyek bővítését. Tervezett és hatékony lépések szükségesek tehát az alternatív szankciók alkalmazásának növelésére.

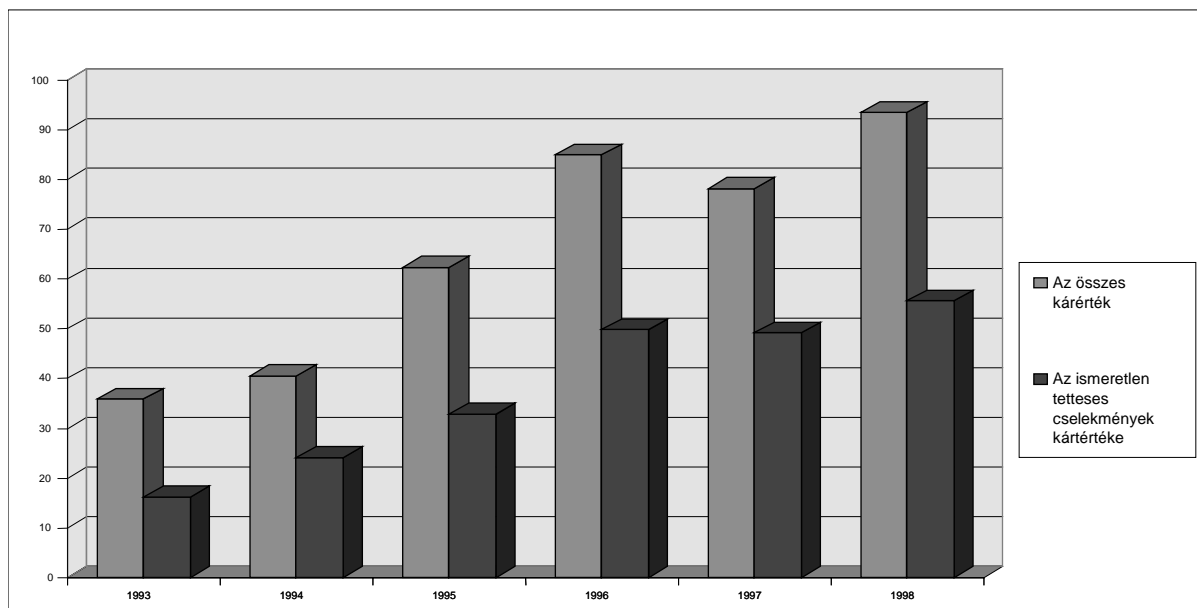
Ezért óvnám a kormányzatot attól, hogy rabjává váljon a bűnözési pánik gerjesztette jogalkotásnak, és hogy úton-útfélen a „börtön működik” jól ismert szlogenjét hangoztassa – bár lehet, hogy most már késő. Tény, hogy amíg az elítélt a börtönben van, nem követ el újabb bűncselekményt. A szabadságvesztésre ítélték túlnyomó többsége azonban, előbb vagy utóbb kijön a börtönből. A társadalom akkor jön rá majd arra, hogy a börtön mégsem működik.

A „keményen a bűnözés ellen” jól szolgálhatja a politikai kampányokat, de nem helyettesítheti a józan, a jelenre és a jövőre egyaránt tekintő büntetőpolitikai irány kidolgozását. Ennek hiányában marad a jelenlegi állapot, amelyben láthatatlan bűnelkövetőknek (akiknek kilétét nem sikerül a bűncselekmény elkövetése után felderíteni) ígérünk több börtönt, hosszabb szabadságvesztést, majd a felépített börtönökbe nem őket zárjuk be, akik a legtöbb kárt okozták, hanem azokat a veszteseket, akiket legalább sikerül elfogni. S így lényegtelené válik, hogy a büntetőpolitikai irányok meghatározásánál – a fizika törvényszerűségeivel ellentétben – lehet egyszerre két irányba is haladni, és ún. „kettős nyomtávú” büntetőpolitikai kialakításával eltérő büntetőpolitikai célokat megfogalmazni a bűnözés különböző szintjeinek és eltérő bűnelkövetői csoportjainak kezelésére.

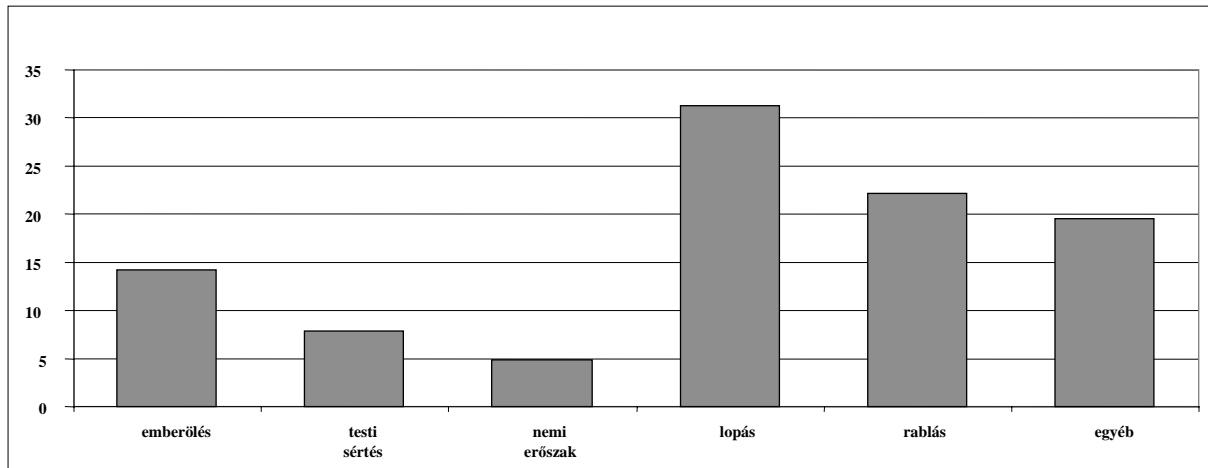
1. ábra

2. ábra

3. ábra

TARDOS KATALIN

Humánpolitika a dolgozó szegények munkahelyein*

A szegénységi küszöb alatti bérekkel rendelkezők részaránya folyamatosan növekedett a kilencvenes évek Magyarországon. A bérszínvonal és az emberi beruházások közötti kapcsolat feltérképezése a vizsgált 71, a dolgozó szegényeket foglalkoztató munkahelyen arra a következtetésre vezetett, hogy az emberi beruházások, mint például a különböző nem pénzbeli ösztönzők, munkahelyi szociálpolitikai juttatások, képzési lehetőségek az esetek nagy részében nem kompenzálják a bérek alacsony színvonalát, hanem ellenkezőleg, felerősítik az egyenlőtlenségeket.

Ebben a tanulmányban a dolgozó szegényeket foglalkoztató munkahelyek humánpolitikáját vizsgálom meg közelebbről. Figyelmemet elsősorban a munkahelyek bérpolitikájára, szociálpolitikájára és szélesebb értelemben a munkáltatók „humán beruházásaira” összpontosítottam.

Először azt vizsgálom meg, hogy a kilencvenes évek folyamán hogyan változott az alacsony keresetűek aránya a foglalkoztatottakon belül. Választ keresünk arra a kérdésre is, hogy a dolgozó szegények koncentrálnak-e a tipikusan alacsony keresetet nyújtó szervezeteknél, vagy csak a belső munkaerőpiac azon szegmensén helyezkednek el, ahol az elérhető kereset alacsony. A tanulmány során az 1999-ben végzett kérdőíves kutatásom adatait használom fel, hogy pontosabb képet alkothassunk arról, milyen kapcsolat áll fenn a dolgozó szegényeket foglalkoztató cégek bérpolitikája és szélesebb értelemben vett humán beruházásai között. Különösen az érdekelt, hogy milyen erős a korreláció az alacsony bérek és a munkahelyi szociálpolitikai juttatások alacsony színvonala között; mennyiben tudják a szociálpolitikai juttatások mérsékelni, illetve növelni a bérkülönbségek hatását. Arra is kitérünk, hogy hogyan változott a szociálpolitikai juttatások szín-

* A tanulmány elkészítését az OTKA F 020234 számú kutatási pályázata, a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj, valamint az Institute for Human Sciences SOCO programja támogatta, amelyet az Osztrák Szövetségi Kancellária Hivatalának Együttműködés Közép-Kelet Európával Alapja és a FORD Alapítvány finanszírozott.

vonala a dolgozó szegényeket alkalmazó szervezeteknél a kilencvenes évek folyamán.

A *dolgozó szegény* meghatározásánál egyrészt az országos átlagkeresetet, másrészt a szociális segély igénylését vettem alapul. *Dolgozó szegénynek*, illetve *alacsony keresetűnek* tekintettem azokat a foglalkoztatottakat, akik az országos átlagkereset 60 százalékánál kevesebbet kerestek. Másrészt dolgozó szegényként definiáltam azokat a foglalkoztatottakat is, akik rendelkeztek munkahellyel, de a helyi önkormányzatnál szociális segélyt igényeltek.

Az 1999-es munkahelyi minta kiválasztásánál egy korábbi, 1996-os kutatásom adatbázisára támaszkodtam. Az 1996-os kutatás azokat a személyeket vizsgálta, akik rendelkeztek munkahellyel, mégis arra kényszerültek, hogy szociális segélyért folyamodjanak. A jelen kutatásban azoknak a munkahelyéről készült adatfelvétel, akik 1995-ben Vácott vagy Nagykátán szociális segélyért folyamodtak. A munkahelyi mintába összesen 71 szervezet került be. Szeretném megjegyezni, hogy a vizsgált munkáltatók humán- és bérpolitikája kapcsán újra kellett definiálni: kit nevezünk az adott szervezeteken belül „dolgozó szegénynek”. Itt ismét a kereseti adatokat vettem figyelembe, és dolgozó szegénynek tekintettem azokat, akik az 1998-as országos átlagkereset 60 százalékánál alacsonyabb bérért dolgoztak az adott munkahelyen, ami bruttó 40 800 forintnál alacsonyabb bért jelentett.

Az 1996-os kutatás azokat a személyeket vizsgálta, akik rendelkeztek munkahellyel, mégis arra kényszerültek, hogy szociális segélyért folyamodjanak.

A dolgozó szegények aránya a foglalkoztatottak körében

Fontos volt számomra, hogy a kutatás során pontos képet tudjak adni arról, milyen súlyú társadalmi jelenségről van szó, amikor a dolgozó szegények foglalkoztatási viszonyairól beszélünk, és hogy a korábbi időszakhoz képest erősödött-e vagy csökkent az alacsony kereset jelensége.

Az Országos Munkaügyi Módszertani Központtól kapott – országosan reprezentatív – adatok azt mutatják, hogy a dolgozó szegények aránya a foglalkoztatottakon belül az 1990-es évek folyamán folyamatosan növekedett. 1992-ben a foglalkoztatottak kevesebb mint egy-egyede minősült alacsonykeresetűnek. Az évtized végére az átlagkereset 60 százalékánál kevesebbet keresők aránya érzékelhetően növekedett, 1999-re a foglalkoztatottak közel egyharmada dolgozó szegénynek minősíthető. Itt szeretném megjegyezni, hogy az OMMK csak a 10 főnél nagyobb létszámú szervezetek körében végzi felmérését, így a kisméretű vállalkozások kimaradnak a vizsgálatból. Tudván, hogy éppen ezeknél a kislétszámú szervezeteknél a leggyakoribb

az alacsony kereset, megállapíthatjuk, hogy az OMMK adatai – amennyiben a mintavétel módszeréből adódóan torzítást tartalmaznak – inkább „lefelé” torzítanak. Másfelől viszont itt is érvényesül az a gyakorlat, hogy az alkalmazottakat minimálbérrel jelentik be, és ez ellenkező irányba torzítja az adatokat.

1. táblázat *A dolgozó szegények aránya az alkalmazásban állók körében (százalékban)*

Évek	Országos Munkaügyi Módszertani Központ Az átlagkereset 60%-ánál kevesebbet keresők aránya
1992	24,1
1993	25,8
1994	27,5
1995	26,5
1996	28,5
1997	30,4
1998	30,9
1999	32,1

A keresetek és a szegénységi küszöb

Az első kérdés, amelyre keressük a választ az az, hogy vajon a dolgozó szegények tipikusan alacsony keresetet nyújtó szervezeteknél dolgoznak, vagy csak a belső munkaerőpiac azon szegmensén helyezkednek el, ahol alacsony az elérhető kereset.

Az egyik mutató, amely hasznos információt ad e tekintetben az a dolgozó szegények aránya a vizsgált munkahelyeken, illetve országosan. Korábban már láttuk az adatokból, hogy országosan a foglalkoztatottak 31 százaléka minősült dolgozó szegénynek, amennyiben az átlagkereset 60 százalékánál kevesebbet keresők összegét tekintjük mércének.¹ A jelen kutatásban mód nyílik arra, hogy kétféleképpen határozzuk meg a dolgozó szegények arányát. Egyrészt azt tudjuk megállapítani, hogy az eredeti mintát adó segélyezett dolgozó szegények munkahelyein átlagosan milyen arányban vannak a dolgozó szegények. Az adatok azt mutatták, hogy a dolgozó szegények munkahelyein átlagosan 37 százalék a dolgozó szegények aránya. Ez azt mutatja, hogy a dolgozó szegények munkahelyein átlagosan jobban koncentrálnak az alacsony keresetűek, mint országos viszonylatban. Igaz, a koncentráció az országos arányhoz viszonyítva nem jelentősen erősebb. A második adat a dolgozó szegények arányát te-

¹ A kutatás időpontjában még csak az 1998. évi országos kereseti adatok álltak rendelkezésre, így a tanulmány során országos átlagként szintén az 1998-as 31 százalékos dolgozó szegény arányt használom viszonyítási alapként.

kintve nem a személyeket, hanem a munkahelyeket veszi alapul. Így azt kaptuk, hogy az összes vizsgált munkahelyen a dolgozó szegények átlagos aránya 30 százalék volt.

Annak érdekében, hogy pontosabb információt kapjunk a dolgozó szegények munkahelyi koncentrálódásáról, vizsgáljuk meg közelebbről a munkahelyek, illetve a dolgozó szegény személyek kumulált megoszlását a dolgozó szegények aránya szerint.

2. táblázat A munkahelyek és a dolgozó szegények kumulált megoszlása a dolgozó szegények aránya szerint

Dolgozó szegények aránya	Munkahelyek kumulált megoszlása	Dolgozó szegények kumulált megoszlása az adott munkahelyeken
10% alatt	38	27
31% alatt (országos átlagnál kevesebb)	67	56
50% alatt	75	61
67% alatt	87	83
67–100%	100	100
	N = 71	N = 235

A munkahelyek kétharmadánál az országos átlagnál kisebb a dolgozó szegények koncentrációja. A vizsgált szervezetek egyharmadáról mondható, hogy az országos átlagnál magasabb a dolgozó szegények aránya. *Tipikusan dolgozó szegény munkáltatónak* vettem azokat a szervezeteket, amelyeknél a foglalkoztatottak több mint fele az átlagkereset 60 százalékánál kevesebbet keres. A szervezeteknek csupán az egynegyedéről mondható el, hogy tipikusan a szegénységi küszöb alatti bérekért foglalkoztatja az alkalmazottakat. A tipikusan dolgozó szegény munkáltatók alkalmazták a mintánkban szereplő dolgozó szegény személyek közel kétötödét (39 százalékát). Tehát a dolgozó szegények körében tapasztalunk koncentrációást a dolgozó szegényeket nagyobb arányban foglalkoztató szervezeteknél, de azt közelebről sem lehet állítani, hogy a dolgozó szegények kizárólag a munkaerőpiacnak egy olyan szegmensén helyezkednének el, ahol a szegénységi küszöb alatti fizetéseket adnak a munkavállalók többségének. Az adatok azt mutatják, hogy a dolgozó szegények több mint a fele (56 százalék) olyan munkahelyen dolgozik, ahol a szegénységi küszöb alatti bérek aránya az országos átlag alatt marad.

A dolgozó szegények több mint a fele (56 százaléka) olyan munkahelyen dolgozik, ahol a szegénységi küszöb alatti bérek aránya az országos átlag alatt marad.

Keresetek az országos átlagkereset tükrében

A következőkben a vizsgált szervezetek béripolitikáját, illetve bérszínvonalát nem a szegénységi küszöbhez, hanem az országos átlagbérekhez fogjuk viszonyítani. Ha azt vizsgáljuk, hogy a szervezetek hányad része fizetett az 1998 évi átlagbérrrel megegyező vagy annál magasabb béreket, akkor a helyzet már korántsem olyan kedvező. A mintában jelenlévő szervezetek hatvan százaléka összességében az országos átlagbérnél alacsonyabb béreket fizetett alkalmazottainak. Csak a vizsgált munkahelyek egyötödének volt az átlagbére magasabb az országos átlagkeresetnél 1998-ban. Ha a dolgozó szegény személyek megoszlását vizsgáljuk munkahelyük átlagkeresetét véve, akkor azt látjuk, hogy a dolgozó személyek közel kétharmada (65 százaléka) olyan munkahelyen dolgozik, ahol az átlagkereset az országos átlagnál alacsonyabb.

3. táblázat *A dolgozó szegények munkáltatóinak megoszlása az 1998-as országos átlagkeresethez viszonyított bérszínvonaluk szerint*

A dolgozó szegények munkáltatóinak átlagbér színvonala az 1998-as országos átlagkeresethez viszonyítva (Országos átlag = 68 000 Ft)	A dolgozó szegényeket foglalkoztató munkahelyek megoszlása	A dolgozó szegények megoszlása munkahelyük bérszínvonalá szerint
Alacsonyabb, mint az átlag	60	65
Megegyezik az országos átlaggal	19	22
Magasabb az országos átlagnál	21	13
Összesen	100	100
	N = 71	N = 235

A dolgozó szegények arányát és az átlagkeresethez viszonyított bérszínvonalat érdemes egyszerre is megvizsgálnunk. Az nem meglepő, hogy azokon a munkahelyeken, ahol a dolgozó szegények aránya meghaladja az országos átlagot, nagyon kicsi a valószínűsége annak, hogy nem az országos átlagkeresetnél alacsonyabb bérszínvonalat találunk. Az már inkább figyelemre méltó adat, hogy azokon a munkahelyeken, ahol a dolgozó szegények aránya alacsonyabb az országos átlagnál, az esetek közel felében (46 százalékaiban) szintén az országos átlagnál alacsonyabb béreket találunk. Ez azt jelenti, hogy az átlagos bérszínvonal még azokon a munkahelyeken is többnyire a szegénységi küszöb és az országos átlagkereset közé esik, ahol nem jellemzőek a szegénységi küszöb alatti keresetek. Összesen a munkahelyek egyötödénél találunk az átlagosnál magasabb béreket. Ez az arány közel egyharmadra emelkedik, ha csak az országosnál alacsonyabb dolgozó szegényekkel rendelkező szervezetek bérszínvonalát vesszük figyelembe.

4. táblázat A munkahelyek bérszínvonala a dolgozó szegények aránya szerint (százalékban)

A dolgozó szegények aránya	Az országos átlagkeresetnél alacsonyabb	Az országos átlagkeresetnél megegyező	Az országos átlagkeresetnél magasabb	Összesen
0– 31%	46	24	30	100 N = 46
32–100%	87	13	0	100 N = 24

Humán beruházások

A leggyakrabban előforduló humán beruházás a kilencvenes években a munkakörülmények javítására, illetve új képzési lehetőségek biztosítására irányult. A szervezetek egyharmadánál számoltak be ilyen jellegű humán beruházásról. A szervezetek 10–15 százalékánál figyelhető meg, hogy a nem pénzbeli ösztönzők, illetve a magas színvonalú szociálpolitika jelenti a humán beruházást. A piaci átlagnál magasabb bér fizetése a legritkábban előforduló emberi beruházás a mintában szereplő szervezeteknél. Érdekes eredménye a kutatásnak, hogy a dolgozó szegények munkahelyein nem találtunk szignifikáns különbséget az összes előforduló és az alacsony keresetűek által kapott humán beruházás gyakorisága között. Egyetlen olyan terület van, ahol a dolgozó szegények munkahelyei differenciálnak a humán beruházások terén, és ez az új képzésekhez való hozzáférhetőség.

5. táblázat A különböző humán beruházások előfordulási rátája az összes alkalmazottra, illetve az alacsony keresetűekre vetítve

A humán beruházás típusai	Az összes humán beruházás	Humán beruházás az alacsony keresetűek körében
Munkakörülmények javítása	39	37
Új képzési lehetőségek	33	24
Sok nem pénzbeli ösztönző	16	15
Magas színvonalú szociálpolitika	10	10
Piaci átlagnál magasabb bér	6	3
	N = 71	N = 71

Akár az összes, akár csak az alacsony keresetűek által kapott humán beruházások átlagos számát tekintjük, ugyanazt a sorrendet kapjuk a szervezetek különböző típusai esetében. Átlagosan a külföldi magáncégeknek figyelhető meg a legtöbb emberi beruházás. A másik végletet a magyar magáncégek jelentik, amelyeknél átlagosan a legkevesebb beruházás mérhető 1990–1999 között. A mintában szereplő magyar magáncégeknek kevesebb mint a fele fordított erőforrásokat

humán beruházásra. Az állami szektor közbülső helyet foglal el a külföldi, illetve a magyar magáncégek között, az emberi beruházások átlagos számát tekintve.

6. táblázat A humán beruházások átlagos száma a szervezet nemzetisége és tulajdonviszonya szerint

A szervezet típusa	Az összes humán beruházás átlagos száma 1990–1999 között	Az alacsony keresetűek által kapott humán beruházások átlagos száma
Külföldi + magán	1,7	1,4
Magyar + állami	1,0	0,9
Magyar + magán	0,6	0,6

Annak ellenére, hogy a vizsgált szervezetek kétharmadában találkoztunk legalább egyfajta humán beruházással, összességében nem mondhatjuk el, hogy az adott szervezeteknél a kilencvenes években magas volt az emberi beruházások színvonala. A kérdőívben megkértük a kérdezetteket, hogy összességében minősítsék, milyennek találják szervezetüknel az emberi beruházások színvonalát. A megkérdezett szervezetek képviselői kétharmad részben alacsonynak minősítették saját szervezetük elmúlt évtizedbeli emberi beruházásainak színvonalát.

A következőkben a fent említett humán beruházások típusait fogom részletesebben megvizsgálni. A felállított sorrendben követni fogom az előfordulási gyakoriságukat. Tehát a munkakörülmények színvonalával, illetve annak javításával kezdem, azt követően a képzéseket vizsgálom meg közelebbről. Harmadik helyen a nem pénzbeli ösztönzőket elemzem részletesebben. Ezek után a dolgozó szegények munkahelyeinek szociálpolitikájáról írok.

Munkakörülmények

Meglepő, hogy a legfontosabb emberi beruházást a dolgozó szegények munkahelyei a munkakörülmények javításában jelölték meg. Mint a korábbi adatokból kiviláglott, a munkahelyeknek több mint egyharmada jelezte, hogy javultak a munkakörülmények 1990–1999 között. A kérdőívben szerepelt egy átfogó kérdés a munkakörülmények színvonalára vonatkozóan. Eszerint a megkérdezett szervezetek képviselői kétharmad részben *jónak*, egyharmad részben *rossznak* minősítették a munkakörülményeket.

Korábbi kutatásaim (Tardos, 1994) okán tudom, hogy Magyarországon általános tendencia a viszonylag „rossz” munkakörülményeket – mint átlagosat – *jónak* minősíteni. Az a tény, hogy ebben a min-

tában egy hátrányosabb társadalmi csoport, a dolgozó szegények munkahelyeit vizsgáltam, éppen ezért még nagyobb óvatosságra int.

Az adatok sajnos nem teszik lehetővé, hogy behatóan elemezzem a dolgozó szegények munkahelyét jellemző munkakörülményeket. Néhány tényt azonban szeretnék megemlíteni. A szociálpolitikai javaslatok között csak a megkérdezett szervezetek 16 százaléka emelte ki, hogy jó munkakörülményeket biztosítanak. A szervezetek egyharmada jelezte, hogy a jövőben javítani szándékoznak a munkakörülmények színvonalán.

Képzések

Alig fordult elő olyan munkahely a mintában (összesen három), ahol egyetlen képzést sem tartottak a kilencvenes évek folyamán. Hogy a képzésekre szükség van, az egyöntetű, de hogy mennyi, illetve milyen típusú képzésre hajlamosak, illetve milyeneket képesek finanszírozni a szervezetek, abban már nagyon nagy különbségeket találunk.

Nézzük először a *mennyiségi* oldalt. Kérdés, hogy átlagosan hány fajta képzést támogattak a mintában szereplő szervezetek. Átlagosan egy szervezetre közel négy és fél fajta képzés támogatása jutott. Azokon a munkahelyeken, ahol a dolgozó szegények aránya alacsonyabb volt 31 százaléknál, ott átlagosan ötféle, ahol magasabb, ott átlagosan két és fél féle képzést támogattak. Itt nemcsak mennyiségi szempontból van jelentősége a dolgozó szegények arányának, hanem a *minőség*, vagyis a képzés tartalmát tekintve is.

Az egész mintát alapul véve: minden második munkahelyen szerveztek a kilencvenes évek folyamán számítógépes oktatást, támogatták a munkahelyen kívüli oktatást, a nyelvoktatást és az új rendelkezéseket (tb, adó) tanfolyam keretein belül ismertették.

Azokon a munkahelyeken, ahol alacsony a dolgozó szegények aránya, sokkal nagyobb eséllyel regisztrálhattunk számítógépezési, nyelvi, vezetői készségek elsajátítását célzó, értékesítési- és marketingképzést, valamint csapatépítési és külföldön végzett tanfolyamokat.

Az átlagosnál nagyobb arányban dolgozó szegényeket foglalkoztató szervezetek a hagyományosabb és a munkához nélkülözhetetlen képzéseket részesítik előnyben. Az új rendelkezéseket ismertető tanfolyamok, valamint a munkahelyen kívüli oktatás támogatása mellett a számítógépezési és a pénzügyi, számviteli képzéseket részesítik előnyben.

7. táblázat Az egyes képzések aránya a dolgozó szegények aránya szerint (százalékban)

	Az egyes képzések előfordulási aránya az országos átlagnál alacsonyabb dolgozó szegény-arányú munkahelyeken	Az egyes képzések előfordulási aránya az országos átlagnál magasabb dolgozó szegény-arányú munkahelyeken	Az egyes képzések előfordulási aránya az összes munkahelyen
Számítógép kezelés	61	38	53
Munkahelyen kívüli oktatás	48	50	49
Új rendelkezések	48	50	49
Nyelv	57	29	47
Vezetői készségek	41	4	29
Pénzügy + számvitel	15	29	20
Értékesítési, marketing	26	4	19
Új munkamódszerek	22	13	19
Külföldi tréning	24	8	19
Csapatépítés	24	4	17
	N = 46	N = 24	N = 70

Nem pénzbeli ösztönzők

A kutatás egyik fontos kérdése az volt, hogy a dolgozó szegények munkahelyein milyen összefüggés tapasztalható a bérszínvonal és a nem pénzbeli ösztönzők, illetve a szociálpolitikai juttatások között, vagyis: vajon a nem pénzbeli ösztönzőknek van-e kompenzációs szerepük a bérszínvonal terén? Megfigyelhető-e, hogy ahol alacsonyabb a bérszínvonal, ott a szervezetek a nem pénzbeli ösztönzőkkel igyekeznek motiválni az alkalmazottakat?

A vizsgált szervezetek túlnyomó többségében legalább egy nem pénzbeli ösztönzővel találkozunk. Csak a szervezetek 16 százalékánál nem találtunk egyetlenegy pénzbeli ösztönzőt sem. Ugyanakkor az, hogy legalább egy nem pénzbeli ösztönző fellelhető, nem jelenti azt, hogy a szervezeten belül nagy fontosságot kapnak a nem pénzbeli ösztönzők. A megkérdezett szervezetek kétharmada úgy vélekedett, hogy náluk nem kapnak elég nagy szerepet ezek az eszközök.

Először azt vizsgálom meg, hogy átlagosan hány nem pénzbeli ösztönzőt találunk az adott munkahelyeken, azok bérszínvonala szerint. Az összes munkahelyre vetítve átlagosan 3,9 nem pénzbeli ösztönzőt találunk. A nem pénzbeli ösztönzők kompenzációs hatására tett hipotézis az esetek döntő többségében azonban nem látszik megalapozottnak. Minél alacsonyabb az adott szervezet bérszínvonala, annál alacsonyabb a nem pénzbeli ösztönzők átlagos száma is.

8. táblázat A nem pénzbeli ösztönzők átlagos száma a szervezet bérszínvonalára szerint

Bérszínvonal országos átlaghoz képest	Nem pénzbeli ösztönzők átlagos száma
Alacsonyabb	2,8
Megegyezik	4,6
Magasabb	6,3
Összesen	3,9

Ugyanakkor azt is fontos hangsúlyozni, hogy az országos átlagkereset színvonalával megegyező, illetve az annál átlagosan kevesebbet fizető szervezetek körülbelül egynegyedénél megfigyelhető egy olyan tendencia, hogy az alacsony bérszínvonalat a nem pénzbeli ösztönzők relatíve magas színvonalára kompenzálja. Határozottan ez a tendencia körvonalazódott például az állami tulajdonú gazdálkodó szervezeteknél, ahol az állami tulajdonos a bérszínvonalat erősen leszorítja, de az állami munkáltató a nem bérjellegű juttatásokként elszámolható nem pénzbeli ösztönzők, illetve a szociálpolitikai juttatások relatíve magasabb színvonalával igyekezik ellensúlyozni a bérek nyomott színvonalát, és megtartani a munkaerőt.

A következőkben azt fogjuk megvizsgálni, hogy a dolgozó szegények arányát figyelembe véve mely nem pénzbeli ösztönzők fordulnak elő a leggyakrabban. Először is arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy a dolgozó szegények alacsony, illetve magas aránya szerint vizsgálva a szervezeteket, az alacsonyabb dolgozó szegény-aránnyal rendelkező szervezeteknél átlagosan magasabb a nem pénzbeli ösztönzők száma (4,4, illetve 2,8).

Jelentősebb a különbség az alacsony, illetve magas dolgozó szegény-aránnyal jellemzett szervezetek között abban is, hogy ezekben milyen nem pénzbeli ösztönzők találhatók meg a leggyakrabban. Az egész mintára vetítve a leggyakoribb nem pénzbeli ösztönzési eszköz az étkezési jegyek osztása, a továbbtanulás támogatása, a belső képzések indítása, a büfé, illetve ebédlő fenntartása, illetve mobiltelefonok átadása a munkavállalók egyes csoportjai számára.

Az alacsony dolgozó szegény-aránnyal rendelkező munkahelyeken az első öt nem pénzbeli ösztönzőnek ugyanaz a fontossági sorrendje, mint az egész minta vonatkozásában. A magas dolgozó szegény-aránnyal rendelkező munkahelyeken azonban módosul a prioritás rendje. Az első két, legfontosabb ösztönző szintén az étkezési jegyek és a továbbtanulás támogatása, de a harmadik helyen a barátságos légkör szerepelt, ezt követik a képzési lehetőségek, majd a kellemes munkakörnyezet. Érdekes megemlíteni, hogy a jellemzően nem dolgozó szegény-több-

Az alacsony bérszínvonalat a nem pénzbeli ösztönzők relatíve magas színvonalára kompenzálja.

ségű munkahelyeken majdnem minden nem pénzbeli ösztönző gyakoribb, kivéve az étkezési jegyeket, a továbbtanulás támogatását, a kellemes munkakörnyezetet és a barátságos légkört. Tehát azokon a munkahelyeken, ahol magas a dolgozó szegények aránya (és láttuk, hogy ez nagy valószínűséggel az átlagos bérszínvonal alacsony voltával is együttjár), a munkahelyek minimális juttatásként az étkezési jegyeket adják, a belső képzések helyett a külső oktatási intézményekben való továbbtanulást támogatják, és magas bérek helyett kellemes munkakörnyezetet és barátságos légkört igyekeznek biztosítani, és ezzel tudják ott tartani az alkalmazottakat.

9. táblázat Az egyes nem pénzbeli ösztönzők előfordulási aránya a dolgozó szegények aránya szerint

	Az egyes nem pénzbeli ösztönzők előfordulási aránya azokon a munkahelyeken, ahol az átlagosnál alacsonyabb a dolgozó szegények aránya	Az egyes nem pénzbeli ösztönzők aránya azokon a munkahelyeken, ahol az átlagosnál magasabb a dolgozó szegények aránya	Az egyes nem pénzbeli ösztönzők előfordulási aránya az összes munkahelyen
Étkezési jegyek	57	65	60
Továbbtanulás támogatása	48	52	49
Képzési lehetőségek	48	22	39
Büfé, ebédlő	41	13	31
Mobil telefon	39	17	31
Szolgálati gépkocsi	33	0	21
Kellemes munkakörnyezet	17	22	19
Utazási és szállás lehetőségek	24	9	19
Nyelvóra	26	4	19
Barátságos légkör	11	30	17
Árengedmény termékekre, szolgáltatásokra	17	9	16
Vállalati összejövetelek	17	9	14

Munkahelyi szociálpolitika

Sok egymásnak ellentmondó vélemény szokott elhangzani azzal kapcsolatban, hogy vajon a rendszerváltás óta jellemző-e a munkáltatókra, hogy csökkentették a munkahelyi szociálpolitikai juttatások színvonalát. A kutatásban ezt a kérdéskört is igyekeztünk körüljárni.

A legjellemzőbb tendencia, amit a munkahelyi szociálpolitikai juttatások színvonalával kapcsolatban találtunk, a *stagnálás* volt. Függet-

lenül attól, hogy milyen volt az eredeti színvonal, a megkérdezett munkahelyek több mint fele úgy nyilatkozott, hogy szervezetüknél nem következett be változás a szociálpolitikai juttatások színvonalában 1990 és 1999 között. A munkahelyek több mint egynegyede azt állította, hogy a szociálpolitikai juttatások színvonala növekedett a kilencvenes évek folyamán. A munkahelyi szociálpolitikai juttatások romló színvonala a szervezetek közel egyötödére volt jellemző.

Külön kérdés volt, hogy milyen típusú szervezeteknél növekedett, és melyeknél csökkent a szociálpolitikai juttatások színvonala.

Általában a szolgáltatásban tevékenykedő szervezeteknél erősebben növekedett a szociálpolitikai juttatások színvonala, mint az iparban. Érdekes megjegyezni, hogy a privatizált szervezetek az átlagnál polarizáltabb képet mutatnak. A minta átlagához képest nagyobb arányt figyelhetünk meg mind a szociálpolitikai juttatások növekedésében, mind a csökkenésében. Ha csak a külföldi cégeket vesszük, akkor azok az átlagosnál nagyobb arányú növekedést mutatnak a szociálpolitika jelentősége terén. Már a nem pénzügyi ösztönzők esetében is jeleztem, hogy az állami tulajdonú gazdálkodó szervezetek esetében kifejezetten tettenérhető a nem pénzügyi ösztönzők aktív használata. Ez a tendencia a szociálpolitikai juttatásoknál is érvényesült. A hat állami gazdálkodó szervezetből háromban növekedtek a juttatások a kilencvenes évek folyamán, és egyikben sem csökkent azok színvonala.

A legnagyobb arányú csökkenést a szociálpolitika színvonalában egyrészt a privatizált cégeknél figyelhetjük meg, másrészt a magyar magántulajdonú cégeknél. Mindkét kategóriában a szervezetek több mint egynegyede csökkentette a szociálpolitikai juttatások színvonalát.

Ha a szociálpolitikai juttatásokat nem a dinamikájuk felől közelítjük, hanem azok abszolút színvonalát vizsgáljuk, akkor azt látjuk, hogy a vizsgált szervezetek több mint fele alacsonynak minősítette a szociálpolitikai juttatások színvonalát és jelentőségét. A legjobbnak az állami szektorhoz tartozó szervezetek minősítették szociálpolitikájuk színvonalát. A legkedvezőtlenebb képet ismét a magyar magántulajdonú szervezetek mutatják.

A legkedvezőtlenebb képet ismét a magyar magántulajdonú szervezetek mutatják.

10. táblázat *A segélyezett dolgozó szegények munkahelyeinek megoszlása a szociálpolitikai juttatások színvonalának kilencvenes évekbeli változása szerint*

Az önkormányzati segélyezett dolgozó szegények munkahelyeinek megoszlása

A munkahelyi szociálpolitika színvonala	Privatizált szervezetek	Állami	Magyar magán	Külföldi	Szolgáltatás	Összesen
Növekedett	30	29	21	33	31	28
Stagnált	44	56	53	50	56	54
Csökkenet	26	15	26	17	13	18
Összesen	100	100	100	100	100	100
	N = 23	N = 34	N = 19	N = 18	N = 45	N = 71

A következőkben azt a kérdést fogom körbejárni, hogy vajon van-e különbség a szociálpolitikai juttatások terén az országos átlagnál alacsonyabb, illetve magasabb dolgozó szegény-aránnyal rendelkező szervezetek között.

Akár a juttatások abszolút színvonalát, akár változásának dinamikáját vizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy az alacsonyabb dolgozó szegény-aránnyal rendelkező szervezetek előnyösebb helyzetben vannak. A munkahelyi szociálpolitikai juttatások átlagos száma is magasabb a kisebb dolgozó szegény aránnyal rendelkező munkahelyeken (7,5 és 6,1).

11. táblázat *A segélyezett dolgozó szegények munkahelyeinek megoszlása a dolgozó szegények aránya és szociálpolitikai juttatások színvonala, és azok változási iránya szerint*

Dolgozó szegények aránya a munkahelyeken

Munkahelyi szociálpolitika színvonala	0-31%	32-100%	Összesen
Növekedett	33	21	28
Stagnált	50	58	54
Csökkenet	17	21	18
Összesen	100	100	100
Magas	56	29	46
Alacsony	44	71	54
Összesen	100	100	100
	N = 45	N = 24	N = 69

Fontos közelebbről megvizsgálni, hogy mely szociálpolitikai juttatások a legjellemzőbbek manapság a munkahelyeken, illetve, hogy van-e különbség a juttatások típusában az alacsony és magas dolgozó szegény-aránnyal rendelkező munkahelyeken.

12. táblázat Az egyes munkahelyi szociálpolitikai juttatások előfordulási aránya a dolgozó szegények aránya szerint

Munkahelyi szociálpolitikai juttatások	A munkahelyi szociálpolitikai juttatások előfordulási aránya az országos átlagnál (31%) alacsonyabb dolgozó szegény-arányú munkahelyeken	A munkahelyi szociálpolitikai juttatások előfordulási aránya az országos átlagnál magasabb dolgozó szegény-arányú munkahelyeken	Munkahelyi szociálpolitikai juttatások előfordulási aránya az összes munkahelyen
Étkezési hozzájárulás	83	67	76
Útiköltség-térítés	76	79	76
Védő- és munkaruha	59	67	61
13. havi fizetés	52	58	54
Ingyenes egészségügyi ellátás	50	33	44
Kedvezményes étkeztetés	41	42	41
Védőital	39	42	40
Képzési támogatás	39	38	38
Munkahelyi étkeзде	30	25	29
Ruhapénz	24	25	25
Hitelek	33	13	25
Utazási és szállás hozzájárulás	24	17	21
Benzintérítés	17	21	18
Sportolási lehetőségek	24	4	17
Jó munkakörülmények	15	17	16
Lakbér/lakhatási támogatás	20	8	16
Anyasági politika (részmunkaidő nőknek)	13	13	13
Gyerektábor	17	4	13
Szabadidős tevékenységek	15	0	10
Ingyenes szállítás	9	8	9
Munkásszállás	13	0	9
Ingyenes italok	4	13	7
100%-os táppénz	9	4	7
Üdültetés	9	0	6
Segélyek	9	0	6
Önkéntes Nyugdij Pénztár	7	0	4
Cafeteria benefits	2	4	3
Lakásépítés	2	0	1
Óvoda + bölcsőde	2	0	1

Minimális szociálpolitikai programnak nevezhető, hogy a szervezetek étkezési hozzájárulást, útiköltségtérítést, védő- és munkaruhát és 13. havi fizetést adnak az alkalmazottaiknak. Ezek azok a juttatá-

sok, amelyek a leggyakrabban fordultak elő. Ez a szervezetek több mint a felét jellemezte.

A szervezetek kevesebb mint felénél fordult elő, de még mindig több mint egynegyedénél ingyenes az egészségügyi ellátás, kedvezményes az étkeztetés, van védőital, adnak képzési támogatást, munkahelyi étkezdét tartanak fenn, ruhapénzt adnak és hitellehetőségről gondoskodnak a munkavállalók számára.

Megfigyelhető a táblázatban, hogy bizonyos hagyományos munkahelyi szociálpolitikai juttatási formák szinte teljesen eltűntek. Ilyenek a munkáltatók által üzemeltetett gyermekintézmények (óvoda + bölcsőde), és ilyen a szervezett üdültetés, munkásszállás, lakásépítés.

Ugyanakkor új szociálpolitikai juttatási formák is felbukkannak: az amerikai példák nyomán bevezették a szabadon választott juttatások (cafeteria benefits), 100 százalékos táppénz, önkéntes nyugdíjpénztári befizetések, ingyenes üdítőitalok rendszerét, de ezek gyakorisága az egész mintán belül nagyon alacsony.

A juttatások körülbelül felénél nem találtunk szignifikáns különbséget az előfordulási arányukban az átlagnál alacsonyabb, illetve magasabb dolgozó szegény-rátával rendelkező munkahelyeken.

A munkahelyi szociálpolitika rendszerváltás utáni helyzetéről tehát nem lehet egyoldalúan negatív vagy pozitív ítéletet alkotni. A szervezetek többségében stagnált a juttatások színvonala, ugyanakkor általános tendencia volt a juttatások összetételének megváltozása. A kilencvenes évek hozadéka, hogy mára a szervezetek körében a munkahelyi szociálpolitika színvonalát és tartalmát tekintve sokkal erősebb a szóródás, mint a rendszerváltást megelőzően.

Összefoglalás

A kutatás első fontos eredménye, hogy az alkalmazásban állók körében folyamatosan növekedett az alacsony keresetűek részaránya a kilencvenes évek során. Ha az átlagbér hatvan százalékánál kevesebb keresetet tekintjük a szegénységi küszöbnek, akkor a kilencvenes évek elején a szegénységi küszöb alatti keresettel rendelkező foglalkoztatottak kevesebb mint egynegyede, a kilencvenes évek végén viszont már közel egyharmada.

A legkisebb esélye a szegénységi küszöb alatti keresetnek a külföldi tulajdonban lévő szervezeteknél van. Közbülső pozíciót foglal el a magyar költségvetési szféra, de az alacsony kereset esélye az átlagnál nagyobb; és legrosszabb a helyzet a magyar magántulajdonú szervezeteknél, ahol az országos átlagnál sokkal nagyobb arányban találunk dolgozó szegényeket. Fontos kiemelni, hogy a magyar magáncégek körében a dolgozó szegények átlagos aránya magasabb, mint az állami szektorban, de az átlagkeresetek magasabbak, mint a költségvetési szférában.

A kutatás megerősítette azt a feltételezést, hogy a munkahelyek

között nem egyenletesen oszlanak el a dolgozó szegények. Erre utal, hogy az országos 31 százalékos aránnyal szemben a kutatásunk 37 százalékos átlagos dolgozó szegény-arányt mutatott ki. Másfelől az is igaz, hogy a vizsgált szervezeteknek csupán az egyharmadáról bizonyosodott be, hogy az országos átlagnál magasabb arányban foglalkoztatott munkavállalókat a szegénységi küszöb alatti bérekért.

Az országos átlagkeresethez viszonyítva a dolgozó szegények munkáltatói összességében szignifikánsan alacsonyabb béreket fizetnek az alkalmazottaiknak. Az összességében alacsonyabb átlagkereset csak részben vezethető vissza a dolgozó szegények arányára. A kutatásból kiderült, hogy a vizsgált szervezet bérszínvonalára az a legjellemzőbb, hogy a szegénységi küszöb és az országos átlagbér közé esik. Még azok a szervezetek is, amelyeknél a dolgozó szegények aránya alacsonynak mondható, több mint kétharmad részben az országos átlagbér alatti keresetet fizetett az alkalmazottainak.

A humán beruházásokkal kapcsolatban a kutatás arra a következtetésre jutott, hogy nem találunk szignifikáns különbséget az összes, illetve az alacsony keresetűek által kapott humán beruházások gyakorisága között. Egyetlen kivétel van, és ez a képzések területe. Az alacsony keresetűek sokkal kisebb arányban részesülnek a szervezetek belüli képzésben, mint a többiek.

A humán beruházások terén eltérő sorrendet kapunk a szervezetek körében a nemzetiség és a tulajdonviszony szerint. Míg a béreket tekintve az állami szektor, addig a humán beruházások terén a magyar nemzetiségű magáncégek foglalták el a legrosszabb helyet. A kilencvenes évek folyamán a legkevesebb humán beruházást a magyar magáncégeknél regisztrálták. Átlagosan a külföldi magáncégeknél mérhető a legtöbb emberi beruházás. Fontos kiemelni, hogy az állami szektoron belül (főképp a gazdálkodó szervezeteknél és valamelyest a közigazgatásban is) megfigyelhetjük, hogy a bérszínvonal alacsony színvonalát valamelyest kompenzálják az egyéb ráfordítások.

A kutatás egyik fontos kérdése volt, hogy milyen összefüggés tapasztalható a bérszínvonal és a nem pénzbeli ösztönzők, illetve a szociálpolitikai juttatások között. Az adatok erős pozitív korrelációt mutatnak a szervezet bérszínvonala és az egyéb nem pénzbeli ösztönzők, juttatások között. Vagyis minél alacsonyabb az adott szervezet bérszínvonala, annál alacsonyabb a humán beruházások, és azokon belül a nem pénzbeli ösztönzők, a képzések, a szociálpolitikai juttatások átlagos száma. A dolgozó szegények átlagon felüli aránya az esetek nagy részében együttesen jelenti a keresetek és a humán beruházások – köztük a nem pénzbeli ösztönzők, szociálpolitikai juttatások és képzések – alacsony színvonalát.

Végezetül szeretném hangsúlyozni, hogy míg a legtöbb alkalma-

A vizsgált szervezet bérszínvonalára az a legjellemzőbb, hogy a szegénységi küszöb és az országos átlagbér közé esik.

zottat a magyar magáncégek foglalkoztatják Magyarországon, éppen erről a szervezeti kategóriáról mondhatjuk el, hogy itt a legbizonytalanabbak a foglalkoztatási viszonyok, és egyértelműen kiderült az is, hogy ezekre a munkáltatókra jellemző leginkább az a törekvés, hogy a munkaerő költségén a lehető legtöbbet spóroljanak.

Irodalom

- Estrin S. – Schaffer, M. E. – Singh, I. J. (1994): The Provision of Social Benefits in State-Owned, Privatized and Private Firms in Poland. Centre for Economic Performance. London School of Economics and Political Science.
- Ferge Zsuzsa (1995–1996): A magyar segélyezési rendszer reformja. *Esély* 1995/6–1996/2.
- Kertesi Gábor – Köllő János (1997): Reálbérek és kereseti egyenlőtlenségek, 1986–1999. A bérszerkezet átalakulása Magyarországon, I. rész. *Közgazdasági Szemle*, XLIV. évf. 1997. július–augusztus.
- Kézdi Gábor (1998): Foglalkoztatás és keresetek a közszférában. In *Társadalmi Riport* 1998. TÁRKI.
- Makó Csaba (1998): A vállalati munkaügyi kapcsolatok átalakuló mintái. Munkavállalói beállítottságok nemzetközi összehasonlításban. Aula Kiadó.
- Schultz T. W. (1998): Beruházás az emberi tőkébe. In *Tőkefajták: A társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája*. Aula Kiadó.
- Tardos Katalin (1994): Feláldozott egészség (munkások, munkakörülmények, betegségek), MTA Szociológiai Kutatóintézet, kézirat.
- Tardos Katalin (1997): Kik a dolgozó szegények Magyarországon? In *Az államtalanítás dilemmái: munkaerőpiaci kényszerek és választások*. Aktív Társadalom Alapítvány.
- Tóth István György (1995): A jóléti programok szerepe a szegénység enyhítésében. In *Az államtalanítás dilemmái: szociálpolitikai kényszerek és választások*. Aktív Társadalom Alapítvány.

SZARVÁK TIBOR–SZOBOSZLAI ZSOLT

Családok pozíciói a városi résztársadalmakban

A hagyományos családi funkciók felbomlóban vannak, s a házasságon kívül született gyermekek nagy száma megkérdőjelezi a reprodukációs funkció kizárólagosságát. A felnőttek pszichés védelmét a segítő szervezetek veszik át, a gyermekek szocializációjának szerepét pedig az iskola igyekszik betölteni. A tanulmány az anyagi helyzet, a szociális infrastruktúra, az értékrend és a gyerekvállalási kedv összefüggéseit vizsgálja.

Sem a családpolitikai intézmények, sem a kutatók nem vitatják, hogy a családot mint társadalmi intézményt (a normák és értékek társadalmi cselekvésekhez kapcsolódó funkcionális rendszerét) komoly modernizációs kihívások érik az utóbbi évtizedekben. A születések száma folyamatosan csökken, a gyermeknevelés hagyományosnak nevezhető keretei felbomlani látszanak. A századelő egyik stratégiai társadalmi kérdésének tűnik a családdal kapcsolatos értékek, magatartástípusok vizsgálata.

A kutatásról

Érdeklődésünk középpontjában¹ a 0–5 éves korú gyermeket nevelő családok szociológiai alapjellemezői, szociális környezete, életmódja, értékpreferenciái, további gyermekvállalási elképzelései, illetve a gyermekek intézményi ellátásának tapasztalatai, lehetséges alternatívái álltak. A kisgyermekes családok² megfelelő megkeresésének mintavételi problémáját két módszerrel oldottuk meg. Az óvodai, bölcsődei intézményekben a véletlen kezdőpontú, szisztematikus mintavételt alkalmaztuk. A védőnői szolgálat segítségével pedig azokhoz a családokhoz jutottunk el, amelyek kívül vannak az intézményi hálón. A minta (összesen 688 fő) kétharmadát az intézményi közvetítéssel zajló egyéni önkitaltós kérdőívek, egyharmadát pedig a személyes

¹ A kutatás a Szolnok Megyei Jogú Város Polgármesteri Hivatala Humán Közszolgáltatások Főosztályának megbízásából készült, 1999 novemberében.

² Szolnokon összesen 4412, 0–5 éves korú gyermek élt a vizsgálat időpontjában.

megkérdezésen alapuló válaszok biztosították. Ha vizsgálati alapegységnek a gyermekek számát tekintjük, a 0–3 éves gyermekkel bíró családok körében 32, a 4–5 éves gyermekkel rendelkezők között pedig 22 (átlagosan 26) százalékos merítésű lett a mintánk. A kérdőív kitöltői, megkérdezettjei zömében nők, mivel a megszólított családokat arra kértük, hogy kérdéseinkre lehetőleg elsősorban az édesanya válaszoljon.

Vizsgálatunkban arra is igyekeztünk választ kapni, hogy eltérőek-e az egyes városrészekben élő kisgyermekes családok családi értékei, magatartásformái. Kíváncsiak voltunk arra, hogy az egymáshoz nagyon közel élő, sok szempontból hasonlító csoportok, ugyanazon kihívásra eltérő értékekkel reagálnak-e, illetve azokra eltérő demográfiai válaszokat adnak-e (S. Molnár, 1999).

Társadalmi-demográfiai jellemzők

A minta egyharmadának a szolnoki belváros, egynegyedének a Széchenyi lakótelep, közel 25 százalékának a szuburbanizációs városrészek (ide soroltuk: Szandaszőlőst, Kertvárost, az Alcsi és a Tallin településrészeket), illetve majdnem ötödének a külvárosi jellegű Déli Ipartelep és Pletykafalu a lakóhelye.

A családok átlagéletkorát tekintve (33 év) fiatalnak tekintjük azokat, ahol mindkét szülő 1968 után született. Arányuk a mintán belül közel 40 százalék. Ők leginkább a Széchenyi lakótelepen élnek, de magas az arányuk a szuburbanizációs városrészekben és a belvárosban is. A fiatalok legkevésbé a külvárosi jellegű településrészekben kezdik közös életüket. A középkorúaknak (ebben a csoportban mindkét

szülő 1968 előtt született) elnevezett családok aránya a mintán belül 30 százalék. Azok a családok, amelyek tagjait nem lehetett egyértelműen besorolni egy korcsoportba sem („vegyes” családok) főként belvárosi vagy lakótelepi lakással rendelkeznek.

A nem hagyományos családmodell (összesen a minta 22 százaléka sorolható ebbe a kategóriába) inkább a kis létszámú (maximum 3 fő) és az alacsony iskolai végzettségű családok körében domináns.

A 0–5 éves gyermeket nevelő családok túlnyomó többségének családi állapota a klasszikus jellemzővel („házas, házastárssal él”) írható le. Az ún. nem hagyományos családmodell legerősebb jellemzői az élettársi viszony különböző kategóriái („elvált/házas, élettárssal él”). A gyermeküket egyedül nevelő, egy-
szülős háztartások („elvált, nincs élettársa”, illetve a „hajadon” kategóriák) aránya közel 5

százalék. Azoknak a családoknak a tagjai, melyekben legalább négy fő él közös háztartásban³, főként házastársi kapcsolatban élnek. A

3 Közös háztartásban átlagosan 3,9 fő él.

nem hagyományos családmódel (összesen a minta 22 százaléka sorolható ebbe a kategóriába) inkább a kis létszámú (maximum 3 fő) és az alacsony iskolai végzettségű családok körében domináns.

A hagyományos családmódel leginkább a belvárosiakra, legkevésbé pedig a külvárosokban élőkre jellemző. A családi magatartásformák területi különbségei kapcsán érdemes megjegyezni, hogy a hagyományos családfunkciótól eltérő jellemző, a házasságon kívüli születések száma az átlag alatt marad a magasabb GDP-növekedést és kedvezőbb munkanélküliségi mutatót felmutató Nyugat-Dunántúlon (S. Molnár–Pongrácz, 1998). A szolnoki városrészkutatások (Murányi–Szoboszlai, 1999) adatai alapján az is ismert, hogy a Déli Ipartelep lakosságát jellemzi leginkább az alacsonyabb iskolai végzettség, az inaktív és a munkanélküliek magas aránya.

A mintába került, munkaviszonnal rendelkező édesanyák felső vagy középvezetőként leginkább az állam és az önkormányzat által fenntartott munkahelyeken dolgoznak, a vezető beosztású édesapák munkáltatója leginkább magántulajdonos. A magántulajdonos munkáltatók közel 10 százalékkal több férfit foglalkoztatnak, mint nőt. A kérdőív kitöltőinek foglalkozása főként a beosztott szellemi kategóriával írható le. Az édesanyák 4 százaléka, a házastársak egytizede dolgozik felső- vagy középvezetőként. Vállalkozóként az anyák 7, a házastársak 17 százaléka keresi kenyerét. A foglalkozási kategóriák közül egyedül a vállalkozói kategória az, amely inkább az 1968 után születettekre jellemző.

Kulturális tőke: iskolai végzettség, életmód

A szocio-kulturális háttér fontos jellemzője az iskolai végzettség. A kulturális háttér jellemzésére klaszteranalízist végeztünk a szülők iskolai végzettségét jelző változók bevonásával⁴. A három csoport jellemzői a következők:

ALACSONY végzettségű szülők, N = 135 (a szülők 36 százaléka 8 általánossal, 60 százaléka szakmunkás-bizonyítvánnyal, 4 százaléka érettségivel rendelkezik).

KÖZEPES végzettségű szülők, N = 289 (a szülők 1 százaléka 8 általánossal, 37 százaléka szakmunkás-bizonyítvánnyal, 59 százaléka érettségivel, 3 százaléka diplomával rendelkezik).

MAGAS végzettségű szülők, N = 229 (a szülők 31 százaléka érettségivel, 69 százaléka diplomával rendelkezik).

A végzettség alapján a magasabb presztízsű (jövedelmű stb.) családok leginkább a Belvárosban, legkevésbé a Déli Ipartelepen és a Pletykafaluban élnek. A közepes iskolai végzettség a Belvárosban és a Széchenyi lakótelepen jellemző leginkább.

⁴ Alacsony végzettségű szülők: 21%, közepes végzettségű szülők: 44%, magas iskolai végzettségű szülők: 35%.

*Iskolai végzettség szerinti területi különbségek a kisgyermekes családok körében
(említések száma)*

A kisgyermekes családok általában nem járnak el szórakozóhelyre, színházba vagy moziba. A színházat és a mozit – feltehetően mert könnyebben elérhető és olcsóbb – jobban preferálják a belvárosi lakhelyű kisgyermekes családok, összességében azonban a szórakozás illetve a rekreáció főként a könyvre az újságok–folyóiratok olvasására valamint a televíziózásra korlátozódik. A színházlátogatások elsősorban a 94 ezer forint havi nettó jövedelem felett kereső családok körében jellemzőek. A mozilátogatások kevésbé jövedelem függőek. Mindkét szórakozástípus gyakoriságát jelentősen növeli, ha nagyszülők tudnak vigyázni a gyerekekre, vagy a családnak van segítő baráti kapcsolata.

Munkahelyi diszkrimináció a kisgyermekes anyák körében

Kutatásunkban aktívnek neveztük azt a családot, ahol mindkét tag dolgozik, egykeresősnek, ahol aktív–inaktív a családszerkezet, és inaktívnek, ahol mindketten nem munkajövedelemből élnek. Az iskolai végzettség szerint vizsgálva bizonyítottuk látjuk azt a sokat emlegetett tételt, hogy a magasabb kulturális tőke előnyösebb munkaerőpiaci helyzetet eredményez. Az alacsony iskolai végzettségű szülők majdnem kétharmada tartozik ugyanis az inaktív családok kategóriájába.

A foglalkozási státust az iskolai végzettség szerinti csoportok tükrében vizsgálva, jól látható, hogy az alacsony és különösen a közepes iskolai végzettségű válaszadók (édesanyák!) sokkal inkább választják az inaktív státust (gyes, táppénz), mint a magasabb végzettségű családok tagjai. Ez az állapot – átmenetileg – feltehetően biztosabb lehe-

tőiséget jelent a családnak és az anyának, mint a munka világába való visszatérés.

A kisgyermekes anyák munkavilágában betöltött szerepére, magatartási motívumaira világíthat rá az a válasz is, mely szerint a kisgyermekes édesanyák a megkérdezettek kétharmada szerint általában hátrányban vannak a munkahelyeiken. A válaszadók közel egyharmada jelzett személyes hátrányokat is.

Néhány válasz a makrotársadalom valós vagy vélt (teljesítménycentrikus) értékítéletét tükrözi: „a világ az egyedülállóknak való”; „a közvélemény nem családcentrikus”; „ma nem ajánlatos egy nagycsaládnak »egy lábon állni«”; „nehéz egy kisgyermekes anyának munkahelyet találni”; „a magánszféra előítélettel kezeli a kisgyermekes anyák munkavállalását”.

A válaszok arról is árulkodnak, hogy a kisgyermekes anyákat szinte már vissza sem veszik a munkahelyükre: „A környezetemben lévő kisgyermekesek közül senkit sem vettek vissza munkahelyére”; „Válaszút elé állítják őket: gyerek vagy a munkahely”. A saját élmények más része negatív munkahelyi diszkriminációt említ: „Szóban figyelmeztettek, hogy van lehetőségük a gyermek nélküli munkaerőből válogatni”; „Csak úgy vettek vissza, hogy nem vehetek igénybe táppénzt”; „Aki táppénzen van, nem kap jutalmat, béremelést”; „Bizonyos beosztásokban nem tartanak stabil munkaerőnek”, „Kevesebb lehetőséget kapok a szakmai előmenetelre”.

Más válaszok szerint a megértő vezető, illetve a gyermek betegsége esetén a segítő nagyszülők, szülők és a férj az a szereplő, aki(k) miatt az édesanyát nem éri hátrány munkahelyén.

A fenti megkülönböztetések alanyai főként a fiatal, alacsony vagy közepes iskolai végzettségű (és foglalkozási státusú) megkérdezettek voltak. A legtöbb konkrét hátrányt inkább a magántulajdonosnál, legkevesebbet a civil szervezeteknél dolgozó édesanyák jelezték.

„A környezetemben lévő kisgyermekesek közül senkit sem vettek vissza munkahelyére”;
„Válaszút elé állítják őket: gyerek vagy a munkahely”.

Anyagi javak, fogyasztási szokások

A kisgyermekes családok megélhetéséhez szükségesnek tartott pénzösszeg átlagosan közel 33 ezer forinttal több, mint a tényleges jövedelem családonkénti átlaga.

Az elvárt jövedelem átlagosan 116 861 Ft. A tényleges jövedelmi átlag 84 225 Ft. A jövedelmi kategóriák és a családi iskolai végzettségi mutatók lineáris kapcsolatot mutatnak: alacsony iskolai végzettség általában alacsony családi össz- (és egy főre jutó) jövedelemmel jár. A magas iskolai végzettségű családok kétharmada nettó 100 ezer forint felett keres havonta.

A családi jövedelmek területi megoszlását figyelve az mondható el, hogy két városrész (Belváros, Széchenyi lakótelep) meglehetősen

megosztott, mert az alacsony és a legmagasabb jövedelmek is leginkább ide koncentrálnak. A nagyobb jövedelmű családok legkevésbé a külvárosi településrészekben találhatóak.

A jövedelmi szórásokat a munkáltató függvényében vizsgálva az tapasztalható, hogy az állami vagy önkormányzati munkahelyen dolgozók (érettségivel vagy diplomával rendelkezők) nagyobb arányban érik el a közepes vagy a magas jövedelmi sávot. A magántulajdonos által fenntartott munkahelyen a három jövedelmi kategória⁵ egyenletesebb szóródást mutat.

Az elmúlt 4 évben a kisgyermekes családok többségének körében a jövedelmek nem változtak számottevően. Az átlag mellett fontos jövedelmi polarizáltságot, társadalmi differenciálódást jelez, hogy a családok 5 százalékánál nagymértékben nőttek, 15 százalékánál pedig nagymértékben csökkentek a jövedelmek. Az előző évhez képest a háztartások többségét a még racionálisabb pénzgazdálkodás, a létfenntartáshoz szükséges prioritások erősödése jellemzi. A családok elsősorban a szórakozásra nem költenek (1. táblázat).

1. táblázat *Fogyasztási szokások 100 fokozatú skálán*

(a skálán a 0 érték azt jelenti, ha mindenki sokkal kevesebbet költ, a 100 pedig azt, ha mindenki sokkal többet költ az elmúlt évhez képest az adott kategóriára)	100 fokozatú skála átlagpontjai
a lakásfenntartásra (rezsiköltségek)	77
alapvető élelmiszerek vásárlására	70
a gyerek(ek) intézményi ellátására (bölcsőde, óvoda, iskola)	67
gyógyszerekre, gyógyításra	61
ruházatra olcsó helyekről (turkálók, BÁV, kínai boltok)	60
„lengyel-piaci” vásárlásra	55
a lakással kapcsolatos beruházásokra (építés, vásárlás, felújítás, bővítés)	44
tartós fogyasztási cikkek vásárlására	39
művelődésre	37
kikapcsolódásra (üdülés, nyaralás)	37
drágább élelmiszerek vásárlására	34
ruházatra szakboltokból, butikokból	34
megtakarításokra (befektetés, takarékbetét, lakástakarék, értékpapír- és részvényvásárlás)	33
szórakozásra	26

Megtakarításokra, lakással kapcsolatos beruházásokra az előző évhez képest inkább azok a családok költöttek többet, amelyekben négy-nél kevesebben élnek közös háztartásban. Azoknál a családoknál, melyeknek mindkét tagja inaktív státusú, jóval kevesebb pénz jut rekreációra (kikapcsolódás, művelődés), egészségi prevencióra és megtakarításokra. A fiatal korosztályú családok nagyjából alapvető élel-

5 Alacsony: 60 ezer Ft alatt, közepes: 60–90 ezer Ft között, magas: 94 ezer Ft felett.

miszerek vásárlására, turkálós és „lengyel-piaci” vásárlásra, lakásrezsire, valamint gyógykezelésre költenek inkább többet.

Lakás, háztartási javak

A megkérdezettek lakásainak egyharmada kétszobás. A legtöbb ilyen nagyságú lakás a Széchenyi lakótelepen található. A kislakások (53 m² alatt) leginkább a belvárosra, a nagyobb alapterületűek pedig a szuburbanizációs kerületekre jellemzőek. Az átlagos lakásnagyság-intervallum (54–69 m²) a megkérdezettek közel 40 százalékát jellemzi. A nagyobb lakóterület főként a belvárosi, illetve a kertvárosi és szuburbanizációs területek ingatlanjaira jellemző. Hetven négyzetméternél nagyobb lakásban inkább a magas iskolai végzettségű, magasabb jövedelmű, inkább középkorú, házasságban élő családok laknak (2. táblázat).

2. táblázat A lakásnagyság a családok egy főre jutó jövedelme, a korosztály, illetve az iskolai végzettség tükrében (az említések százalékában)

	53 négyzetméter alatt	54–69 négyzetméter között	70 négyzetméter felett
15 700 forint alatt	9	8	4
15 750–23 500 forint között	12	18	15
24 ezer forint felett	8	11	15
„fiatal”	17	17	13
„vegyes”	5	8	8
„középkorú”	6	12	14
alacsony iskolai végzettségű családok	9	8	4
közepes iskolai végzettségű családok	14	18	12
magas iskolai végzettségű családok	5	11	19

A kisgyermekes családok által lakott lakások több mint kétharmada saját tulajdonú. Önkormányzati vagy egyéb bérlakásban a minta alig egytizede lakik. Ilyen tulajdonú lakások leginkább a Belvárosban és a Széchenyi lakótelepen találhatóak. Lakóik többsége az alacsony képzettségi mutatójú családok közül kerül ki. Szintén ezekre a városrészekre jellemző inkább az albérlet. Szívességi lakáshasználókkal leginkább a kertvárosi és szuburbanizációs városrészekben találkoztunk.

Az anyagi helyzet mérésének egyik dimenziója a családi fogyasztási és infrastrukturális javak meglétének vizsgálata. A megkérdezettek háztartásában szinte mindenhol van vezetékes víz. Közél hasonló arányban van fürdőszoba. A telefon és az automata mosógép elterjedtsége 80 százalék körüli. A szórakozást, a családi rekreációt szolgálja a családok 72 százalékánál meglévő video. A megkérdezettek

több mint felének van mikrohullámú sütője, gépkocsija és kábel tv-je is. Számítógép, parabola antenna a családok egyharmadánál található. Mosogatógép több helyen működik, mint például internet-kapcsolat. Összeadva a 13, általunk kiválasztott fogyasztási, valamint infrastrukturális tulajdont, a felsorolt javakból a minta átlagosan közel hetet birtokol (3. táblázat).

3. táblázat Az infrastrukturális és a fogyasztási javak elterjedtsége (az igen válaszok százalékában)

vezetékes víz	98	kábeltelevízió	57
fürdőszoba	97	számítógép	33
telefon	87	nyugati márkájú gépkocsi	31
automata mosógép	81	keleti márkájú gépkocsi	28
videó	72	parabola antenna	26
mikrohullámú sütő	59	mosogatógép	6
gépkocsi (összevont kategória)	59	saját internet elérés	5

A Déli Ipartelepen és a Pletykafaluban lakók közel felének átlag alatti a részesedése az említett fogyasztási valamint infrastrukturális javakból. A Belvárosban, illetve a kertvárosi és a szuburbán területeken lakók az átlagnál jóval több háztartási eszközt, egyéb említett vagyontárgyat birtokolnak.

A Széchenyi lakótelepen más differenciálódást tapasztaltunk, mert itt közel egyforma arányban (40–40%) vannak jelen az átlag alatti és az átlag feletti javak között élők. Az átlag feletti fogyasztási, valamint infrastrukturális javakkal rendelkezők kétharmada magas iskolai végzettségű és jövedelmű családokból származik. A lakások nagysága és a javak megléte egyenesen arányos: a 70m²-nél nagyobb területű ingatlanokban az átlagnál több, az 53m²-nél kisebbeknél pedig az átlagnál kevesebb fogyasztási, valamint infrastrukturális eszköz található. A közös háztartásban élők számának emelkedésével általában csökken a rendelkezésre álló háztartási javak száma.

Gyermekek és értékek

A háztartásokban élő átlagos gyermekszám közel 2 (1,8) fő. A családok közel felében egy bölcsődés és egy óvodás korú gyermek él. A magas iskolai végzettségű családok csaknem fele két gyermeket nevel, de a három vagy több gyermeket vállalók között is ők vannak relatív többségben. Az inaktív családok többségénél kettő, egyharmaduknál három vagy több gyermek található.

A megkérdezettek átlagosan 2,1 gyermeket tartanak ideálisnak egy mai magyar családban. A minta kétharmada szerint ez két gyermek, egyötöde (főként a három vagy többgyermekesek) viszont úgy véli, hogy három gyermek. Az eredmény összecseng más vizsgálatok adataival (S. Molnár, 1999): a gyermektelenséget elenyésző mértékben tá-

mogatják a megkérdezettek, a legmagasabb értéket a „kétgyermekesség” kapta, ennél valamivel alacsonyabb az „egygyermekesség” és „háromgyermekesség” támogatottsága.

A megkérdezett kisgyermekes családok többségében a három- vagy többgyermekes családokat tekintik nagycsaládosnak. Közel egytizedük azonban úgy véli, hogy a nagycsaládos jelző már a kétgyermekeseket is megilleti. Mások a négy- vagy többgyermekeseket gondolják nagycsaládosnak. A minta három vagy több gyermekkel bíró megkérdezettjeinek közel egytizede a négy- vagy többgyermekeseket tartja nagycsaládosnak.

A minta egyötöde (főként az egy bölcsődés korú gyermekkel már rendelkezők) az elkövetkező években vállal még egy gyermeket⁶, ugyanakkor a megkérdezettek közel kétharmada nemmel válaszolt az újabb gyermek vállalására vonatkozó kérdésre. A további gyermeket már nem vállalók többsége „racionális” indokkal, a „már elég lesz felnevelni a jelenlegi(eke)t is”, illetve a „kevés a család összes jövedelme” kategóriák jelölésével indokolta döntését (4. táblázat).

A minta egyötöde (főként az egy bölcsődés korú gyermekkel már rendelkezők) az elkövetkező években vállal még egy gyermeket.

4. táblázat A további gyermeket már nem vállaló kisgyermekes családok indokai (100 fokozatú skála átlagpontjai⁷)

már elég lesz felnevelni a jelenlegi(eke)t is	70
kevés a család összes jövedelme	64
gyerek(ek) mellett szívesen dolgoznék részmunkaidőben, de Szolnokon nincs erre elég lehetőség	51
nem megfelelőek a lakáskörülményeink	45

A kijelentések többségének támogatása a család anyagi helyzetével, jövedelemszerző képességével függ össze. Kevésbé támogatták a „már elég lesz felnevelni a jelenlegi(eke)t is”, és a „nem megfelelőek a lakáskörülményeink” válaszokat a magas iskolai végzettségű, aktív családok. A részmunkaidős munkalehetőséget hiányoló kategóriát elsősorban a közepes iskolai végzettségű belvárosi, illetve Széchenyi lakótelepi lakással rendelkező családok jelezték indokként. A megkérdezettek túlnyomó többségénél, hasonlóan más kutatásokhoz (Kabai, 1992; S. Molnár, 1999), intenzív gyermekvállalási attitűdöt – „egy ember élete akkor lehet teljes (boldog), ha van saját gyermeke” – tapasztaltunk. Ugyanakkor a klasszikus családközpontúság mellett az anyák életében a karrier is fontos szerepet játszik, hiszen például az „egy dolgozó anya ugyanolyan szoros kapcsolatot tud kialakítani gyerme-

⁶ A tervezett átlagos gyerekszám-növekedés nem éri el a 0,5-es értéket.

⁷ A skálán a 0 érték azt jelenti, ha mindenki egyáltalán nem ért egyet az adott kategóriával, a 100 pedig azt, ha mindenki elfogadja az adott kategóriát.

kével, mint aki nem dolgozik” választípus elfogadását a megkérdezettek kétharmada preferálta.

A megkérdezettek erősen megosztottak abban, hogy, jobb, ha a nő a családra koncentrálna, a férj pedig a pénzkeresetre (5. táblázat).

5. táblázat *Családi életelvek (100 fokozatú skálán)*

„Egy ember élete akkor lehet teljes, ha van saját gyereke.”	88
„Egy ember élete akkor lehet boldog, ha van saját gyereke.”	77
„Egy dolgozó anya ugyanolyan szoros kapcsolatot tud kialakítani gyermekével, mint aki nem dolgozik.”	64
„Egy 3 éven aluli gyermek valószínűleg megsínyli, ha az anya dolgozik és őt bölcsődébe adja.”	55
„Jobb, ha a nő a családra koncentrálna, a férj pedig a pénzkeresetre.”	51
„Ahol egy gyerek felnő, felnőtt három is.”	44

Néhány kategóriát vizsgálva elmondható, hogy az „ahol egy gyerek felnő, felnőtt három is” választípust kevésbé fogadják el a külvárosi településrészekben élők, az alacsony iskolai végzettségűek és az inaktív családok. A boldog és teljes élet gyerekekhez kötése is kevésbé van jelen az alacsony iskolai végzettségű családok körében. Az „egy dolgozó anya ugyanolyan szoros kapcsolatot tud kialakítani gyermekével, mint aki nem dolgozik” kategóriát a közepes iskolai végzettségű, fiatal családok fogadják el leginkább. Tradicionális gyermeknevelési eszményt tükröz az „egy 3 éven aluli gyermek valószínűleg megsínyli, ha az anya dolgozik és őt bölcsődébe adja” válaszelem. Kevésbé támogatják ezt a magas végzettségű, fiatal családok. A klasszikus családi szerepmegosztást („jobb, ha a nő a családra koncentrálna, a férj pedig a pénzkeresetre”) leginkább az alacsony végzettségű családok, illetve a kertvárosi, szuburbanizációs övezetekben élők vallják.

Az „egy dolgozó anya ugyanolyan szoros kapcsolatot tud kialakítani gyermekével, mint aki nem dolgozik” választípus elfogadását a megkérdezettek kétharmada preferálta.

A megkérdezettek kétharmada úgy gondolja, hogy az anya karrierje szempontjából előnyösebb az alacsony gyerekszám. Az apa karrierjét sokak szerint nem befolyásolja a gyerekszám, bár a minta egynegyede úgy véli, hogy az alacsonyabb gyerekszám az apák esetében is kedvezőbb. Hasonló megállapítás érvényes a család anyagi helyzete és a gyerekszám növekedése között: vagyis a minta kétharmada úgy látja, hogy a magasabb családi életszínvonal alacsonyabb gyerekszámot feltételez.

Érdekes ellenpont ugyanakkor, hogy a megkérdezettek közel negyven százaléka véli úgy, hogy a gyermek egyéniségének fejlődéséhez a testvérek szükségesek. Az utóbbi megállapítás leginkább a belvárosi, legkevésbé a külvárosokban élő családokra igaz. Az állítást elfogadók között nagyobb arányban találunk

magasabb iskolai végzettségű, közép, illetve fiatal korosztályba tartozó családokat.

A család támogatási lehetőségei

A megkérdezettek közel egyharmada biztosan igénybe kívánja venni a gyedet, tíz százaléka mondja azt, hogy még szülni szeretne, ezért feltehetően kihasználja ezt a lehetőséget. Összesítve a válaszokat, a többség nem kívánja majd igénybe venni a gyedet. A „nem igénybevevők” kétharmada az aktív, illetve a magas iskolai végzettségű családok közül kerül ki. A gyed igénybevevői között többségében vannak azok a fiatal családok, melyek elsősorban belvárosi lakással rendelkeznek. A gyed igénybevétele még a bölcsődés korú gyermeket nevelők között is megosztott. A kettő vagy több bölcsődés korú gyermeket nevelők kétharmada jelezte, hogy igénybe kívánja venni a támogatást. Az egy ilyen korú gyermeket nevelő családok körében közel egyforma a gyed igénybevétele és elutasítása.

A korábban említett klasszikus életelv-kategóriák, értékek közül két esetben („jobb, ha a nő a családra koncentrál, a férj pedig a pénzkeresetre”, illetve „ahol egy gyerek felnő, felnőtt három is”) tapasztaltuk azt, hogy az állítások elfogadása „együtt jár” a gyed várható igénybevételeivel. Azok a családok, melyek biztosan nem kívánják a gyed-et kihasználni, főként a Széchenyi lakótelepen, és a kertvárosi, valamint a szuburbán körzetekben laknak. A gyed várható igénybevétele viszont nem függ attól, hogy a kérdezett családja igénybe vesze-e valamilyen mértékű szülői segítséget. A bölcsődei ellátást választók többsége fiatal, magas iskolai végzettségű.

A szülői, rokonsági és egyéb, humán, illetve szociális segítségmodellek

A családi szolidaritás és segítség jellemzően úgy tapasztalható, hogy a szülők általában anyagilag támogatják gyermekeiket. A válaszadók majdnem kilencven százaléka jelzett valamilyen típusú szülői segítséget. A legtöbb szülő a gyermek(ek)re vigyáz, de jellemzőek az ebédmeghívások, illetve az ajándékvásárlások is. Átlagosan két „segítségfajtát” adnak, illetve nyújtanak a szülők gyermekeiknek⁸. Átlagosnál nagyobb segítséget a Déli Ipartelepen és a Pletykafaluban, valamint a Belvárosban élő, elsősorban fiatal családok jeleztek. A minta több mint egytizede lakik együtt valamelyik házastárs szüleivel. A többség azonban külön él, viszont legalább hetente találkozik gyermekük nagyszüleivel. Más, potenciális segítő személyek a régi barátok közül

⁸ A megkérdezettek 9 százaléka egyáltalán nem számíthat a szülőkre, 2 százalékuknak pedig minden segítséget megadnak.

kerül(het)nek ki, mert a szomszédsági, illetve a munkatársi segítő kapcsolatok nem kifejezetten jellemzőek a megkérdezettek személyközi viszonyaira.

A minta több mint felének van egy vagy két segítő, baráti kapcsolata⁹. Baráti kapcsolatok nélkül a minta egyötöde él. Egytizedük semmilyen szülői segítséget sem tud igénybe venni. Jellemzően a Széchenyi lakótelepen és a Belvárosban élőknek nincs baráti kapcsolata. Az átlagnál több baráti kapcsolat a kertvárosban és a szuburbán övezetben élők jellemzi. A közepes iskolai végzettségű családoknak átlagosan egy, a magas iskolai végzettségű családoknak általában két baráti kapcsolata van. A fiatal korosztályba tartozó családok több mint felének nincs szoros baráti kapcsolata.

A segélyt igénybe vevőkre jellemző, hogy egyharmaduknak nincs olyan emberi kapcsolata, amely potenciális segítségként szóba jöhetne.

A szociális segélyezettek csoportja (a minta közel egyharmada vesz igénybe valamilyen ellátást) leginkább egy transzfert vesz igénybe, de közel egytizedük részesül több ellátásban is. A segélyt igénybe vevőkre jellemző, hogy egyharmaduknak nincs olyan emberi kapcsolata, amely potenciális segítségként szóba jöhetne. Szülői segítséget általában igénybe vehetnek (átlagosan 2-3 módon, leginkább az ebédmeghívást, illetve a gyerekvigyázást említik). A segélyezettek csoportját jellemzően a fiatal, átlag alatti fogyasztási és infrastrukturális javakkal, alacsony vagy közepes iskolai végzettséggel, kis lakásmérettel (53 m² alatt) rendelkező családok alkotják. A segélyek összegei főként a részben vagy teljesen inaktív családok költségvetését segítik.

Gyermekek, óvodák, bölcsődék

A bölcsődei ellátást nem választók leginkább az önálló nevelés igényével magyarázzák döntésüket¹⁰. (Az óvodai ellátás esetén ez az arány 10 ponttal alacsonyabb, és így ez az érték bizonyos megosztottságot jelez.) Figyelemre méltó, hogy a válaszkategóriák között a város lefedettségére („nincs a környéken”), az információhiányra utaló („nem tudjuk, hogy igénybe vehetjük-e ezt az intézményi szolgáltatást”), illetve az anyagi helyzetre vonatkozó („nem tudjuk megfizetni”) megállapításokat nem fogadták el a kérdezettek (6. táblázat):

⁹ A megkérdezettek átlagosan 1,7 potenciális baráti kapcsolattal rendelkeznek.

¹⁰ A minta egynegyede fogadta el teljesen ezt az állítást.

6. táblázat A bölcsődei és az óvodai ellátás választásának, illetve nem választásának indokai (100 fokozatú skála átlagpontjai¹¹)

	Bölcsődei ellátás	Óvodai ellátás
magunk–magam szeretném nevelni	61	51
nem adom közösségbe, mert gyakran lenne beteg	45	48
el tudjuk helyezni szülőknél	44	48
el tudjuk helyezni más módon	40	48
nincs a környéken	40	46
nem tudjuk megfizetni	38	46
nem tudjuk, hogy igénybe vehetjük-e ezt a szolgáltatást	37	46

A fiatal családok között leginkább jellemző, hogy bölcsődébe és óvodába információ, illetve ellátottság-hiány (nincs a környéken bölcsőde-óvoda) miatt nem íratják be gyermeküket. Közöttük vannak a legtöbben azok is, akik nem tudják megfizetni az ellátást. A nevelés családi elsődlegességét a közepes iskolai végzettségű családok vallják leginkább. A nagyszülőknél való elhelyezés főként a kertvárosi, szuburbán övezetekben élőknek lehetőség.

A bölcsőde esetében két – tartalmilag összeillő – kényszert jelző változó (jó, hogy van bölcsődei-óvodai ellátás, ugyanis a szülők többsége azért adja be gyermekét, mert nem tudja máshol elhelyezni illetve jó, hogy van bölcsődei-óvodai ellátás, hiszen a szülők többsége azért adja be gyermekét, mert a család számára pénzt kell keresnie, így nem tud a gyerekkel lenni) értékeit összevonva azt tapasztaltuk, hogy a válasz-elfogadás, a bölcsődét „kényszerből” választók aránya eléri a megkérdezettek kétharmadát.

A gyermekek – a szülők szerint – mindkét intézménytípusban jól érzik magukat. A válaszadók megosztottak viszont abban, hogy a bölcsődei csoportok létszáma nagynak tekinthető-e vagy sem: közel negyven százalékuk elégedett, egynegyedük elégedetlen a jelenlegi létszámmal. Az óvoda esetében a minta kétharmada tartotta túl nagy-nak a gyerekek számát a csoportokban.

A megkérdezettek szerint a városi bölcsődéket-óvodákat leginkább az önkormányzatnak kell fenntartania. Más fenntartók közül – egynegyed-egynegyed arányban említették a válaszadók – mindkét esetben a civil szervezeteket, és a régi (nagy)vállalati szociálpolitika modernizált eszközeként, a „vállalati” intézményeket igénylik. Az egyház gyermekintézményt működtető szerepét a minta többsége inkább óvodai téren látta alkalmasabbnak. A működtetői sorrend és a szívesen választott intézmények sorrendje nem tér el lényegesen, mert

Az óvoda esetében a minta kétharmada tartotta túl nagy-nak a gyerekek számát a csoportokban.

¹¹ A skálán a 0 érték azt jelenti, ha mindenki egyáltalán nem ért egyet az adott kategóriával, a 100 pedig azt, ha mindenki elfogadja az adott kategóriát.

leginkább az önkormányzati intézményeket választanák a megkérdezettek.

Összegzés

A szolnoki, 0–5 éves gyermeket nevelő családok szocio-kulturális háttere alapján az iskolai végzettséget, mint a kulturális tőke egyik megjelenési formáját kell kiemelnünk. A magasabb végzettség együtt jár más társadalmi előnyökkel (nagyobb lakás, több fogyasztási vagy infrastrukturális tárgy megléte, előnyösebb foglalkozási pozíció, magasabb jövedelem stb). A kisgyermekes családok körében a magasabb iskolai végzettség és a magasabb családi összes jövedelem általában „jobban hajlamosít” a magasabb gyerekszám vállalására is.

A megkérdezettek többsége tudott a családtámogatási rendszerek várható változásáról. A gyed várható igénybevétele azonban alatta marad a várakozásoknak, ugyanis a 0–3 éves gyermeket nevelők többsége elsősorban azért adja gyermekét bölcsődébe, mert dolgoznia kell és a nagyszülők csak a válaszadók alig egyötödénél tudnak biztosan segíteni.

A 0–5 éves gyermekek ellátását vállaló bölcsődei–óvodai intézmények működtetését a megkérdezettek többsége önkormányzati feladatnak gondolja, de számottevő azok aránya is, akik szívesen vennék például civil szervezetek által létrehozott intézmény, valamint vállalati bölcsődék–óvodák meg(újja)születését is.

Az édesanya munkája egyrészt tényleges kiegészítést jelent a családi költségvetésben, másrészt pedig az anyai karrier folyamatosságának igényét is jelenti. A további gyermeket „nem vállalók” támogatták azt a nézetet, hogy a részmunkaidős foglalkoztatás hiánya jelentős visszafogó tényező a további gyermekek születésében. A megkérdezettek többsége szerint a kisgyermekes anyák hátrányban vannak munkahelyeiken. Tehát a gyerekvállalási kedv csökkenése az anyagi okok mellett az értékekben jelentkező változással, valamint a kisgyermekesek bizonytalanabb munkaerőpiaci helyzetével hozható összefüggésbe.

A megkérdezettek többsége tudott a családtámogatási rendszerek várható változásáról.

A gyermek(ek) vállalása a megkérdezettek szerint a teljesebb és boldogabb élet eléréséhez „szükséges”. A családok értékvilágában ugyanakkor jelenleg inkább a racionális szemlélet domináns a további, érzelmi alapú gyermekvállalással szemben. Mindez azt is jelzi, hogy a tradicionális értékek és attitűdök modern magatartásformákkal járhatnak együtt

(S. Molnár, 1999). Az értékek megváltozását nem mellőzhetjük a családpolitika – a családi elképzelésekre, értékekre hatni kívánó lépések – kialakításában sem (Cseh-Szombathy, 1994).

Az értékek megváltozása jelentős csoportok magatartását befolyá-

solja, de nem jellemzi a népesség egészét (Cseh-Szombathy, 1994). Sőt, ezek a globális hatások a lokalitásban is eltérő módon jelentkezhetnek, mert az egymáshoz nagyon közel élő, egymáshoz nagyon hasonló csoportok ugyanazon kihívásra eltérő módon reagálnak és/vagy azokra eltérő demográfiai válaszokat adnak (S. Molnár, 1999).

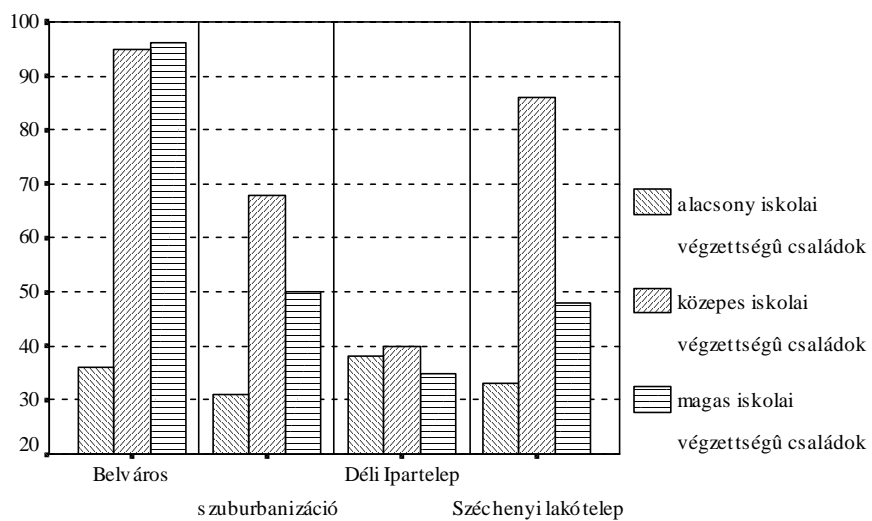
Ezért is tartjuk célszerűnek, hogy a regionális tudomány is reflektáljon a családi magatartásformák, értékek regionális és lokális különbségeire. Másképpen: vizsgálni kell, hogy egy-egy ország, régió, lokalitás lakossága értékeiben, attitűdjeiben mennyire és miként alkalmazkodik a globális érték váltás folyamatához, illetve hogy a tradicionális párkapcsolatnak milyen dimenzióit preferálja (Tóth, 1998).

Irodalom

- Cseh-Szombathy László: A családi értékek változása és ennek hatása a családi funkciók alakulására 33–43. o. In: XXX. 1963-ban alakult meg a Szociológiai Kutatócsoport. MTA Szociológiai Intézet, MTA Társadalmi Konfliktusok Kutató Központja, Budapest 1994.
- Cseh-Szombathy László: A reprodukció változó keretei 21–30. o. Századvég 1999/14.
- Kabai Imre: Első gyermekre várva. Családszociológiai műhelytanulmányok. Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen, 1992.
- Lőcsei Pál: A női munkavállalás és a hagyományos magyar család (1945–1984) 217–231.o. In: XXX. 1963-ban alakult meg a Szociológiai Kutatócsoport MTA Szociológiai Intézet, MTA Társadalmi Konfliktusok Kutató Központja, Budapest 1994.
- S. Molnár Edit–Pongrácz Tiborné: Házasságon kívüli születések Európában és Magyarországon a 90-es években 37–53. o. Szociológiai Szemle 1998/3.
- S. Molnár Edit: Családi értékek, magatartások, demográfiai tendenciák 31–44.o. Századvég 1999/14.
- Murányi István–Szoboszlai Zsolt: Egy város három része, Azonosság és különbözőség a szolnoki Déli Ipartelep, a Kertváros és Szandaszőlős társadalmában. MTA RKK ATI Szolnoki Társadalomkutató Csoport, 1999. Kézirat.
- Tóth Olga: Házasság és gyermek: vélekedés és viselkedés. 80–92. o. Századvég 1998.
- Végső Zoltán Miklós: A nagycsaládosok életkörülményei Szolnokon és környékén. 69–78. o. Területi Statisztika 2000. január.

Iskolai végzettség szerinti területi különbségek a kisgyermekes családok körében (említések száma)

1. ábra

N = 668 MTA RKK ATI Szociológiai Társadalomkutató Osztály, 1999.

BORBÉLY TIBOR BORS

Esetmunka, szervezet, diszfunkciók

Rehabilitációs munkatanácsadás
az állami munkaügyi szervezetben

A fogyatékos emberek jogait 1998 óta szabályozza törvény. Az egyes esetek azonban mindig új dimenziókat villantanak fel a jogok gyakorlati érvényesítése terén. Ez alkalommal egy olyan emberről van szó, aki egy baleset miatt nem folytathatja tovább az addigi munkáját, s kerekesszékre kényszerült. Saját lehetőségeinek felmérése után a szociális munkás segítségével képző intézményhez folyamodott, amely készségesnek mutatkozott.

„Life ain't easy je-e-je... gona change”
Cleopatra: Life ain't easy
Summer Hits in Germany 1998

„Én vagyok a híres egyfejű, a nevem is ennyi
csak: Süsü”
Csukás István: Süsü dala

Bár a történetben megváltoztattam a szereplők nevét, bárki pozíciójára vagy szervezetére ismerhet, és ez nemcsak a véletlen egyezés műve lehet. A leírás során kísérletet teszek arra, hogy töviről hegyre felderítsem, mi is történt kerekesszékes ügyfelemmel és velem, mint szakértővel egy rehabilitációs munkatanácsadás során.

1998 óta van törvényünk a fogyatékos emberek jogairól. Van szándék és hozzárendelt pénz az orvosi és a foglalkoztatási rehabilitációra, és van hétszáz ezer honfitársunk, akik foglalkoztatása a speciális célszerveken kívül néhány első fecske jellegű próbálkozástól eltekintve megoldatlan.

Jelen írásomban a foglalkozási rehabilitáció állami munkaügyi működéséről szeretnék ismertetni egy esetmunkát. A megszületett törvény a rehabilitáció fogalmait részletezendő, felsorolja a képzési, átképzési, foglalkoztatási rehabilitációt is, amelynek megvalósításáról az állami munkaügyi szervezetnek kell gondoskodnia. A megváltozott munkaképességűek foglalkoztatásának elősegítése érdekében a szervezet egyebek közt vállalja a rehabilitációs tanácsadást, s ennek

érdekében speciálisan képzett munkatanácsadókat és munkapszichológusokat alkalmaz.

A történet az elejétől a végéig (kicsinyke hosszabbítással, amelyben tizenegyes rúgásokra is sor kerül):

V. István idén tavasszal keresett meg azzal a problémával, hogy eredeti szakmájában egy motorbalesetéből adódóan nem dolgozhat tovább. Jelenleg kerekesszékre kényszerült és állandó rokkantnyugdíjának megállapítását várja a társadalombiztosítástól. A balesete óta eltelt másfél év alatt, az orvosi rehabilitáció befejeződését követően vált világossá a számára, hogy körülményei alapvetően megváltoztak. Átalakult körülötte a világ, a mindennapi apró mozdulatok, amelyek eddig rutinszerűnek számítottak, hirtelen egyedül megoldhatatlan feladatokká váltak. A huszonéves, életútja elején álló fiatalembernek megszerzett munkatapasztalatait is át kellene értékelnie ahhoz, hogy megváltozott munkavállalói lehetőségeivel, képességeivel visszatagozódhasson a munkás társadalomba. Amikor velem találkozott, igen cinikus és keserű volt: azt tapasztalta, hogy miközben eredeti szakmájában nem helyezkedhet el többé, sehonnan sem kap segítséget az új út kiépítéséhez, bár minden általa ismert fórumot megkeresett. (Kamarák, iskolák, rádióriportban elhangzott speciális foglalkoztatók stb.) Munkatanácsadásra a közvetítőn keresztül került, ahol három ülésben kíséreltük meg tisztázni az előtte álló szakképzési és munkavállalási lehetőségeket.

Azt hiszem, némi magyarázatra szorul a már oly sokszor emlegetett munkatanácsadás mibenléte. Munka- és pályaválasztás területén ezzel a fogalommal és szakemberrel találkozhatnak mindazok az emberek (szakzsargonban tanácskérők), akik az iskola, szakma, munkahely, munkakör, szakképzés és tanfolyam kiválasztásában elakadtak. Számukra a néhány alkalomra korlátozott rövid ülésorozatok jelenthetnek energetizáló, motiváló, a döntésük kialakítását végigkísérő segítséget. A tanácsadói ülésorozat lezárásakor az ügyfél jó esetben a benne rejlő válaszok megerősítésével, azok megvalósításának foratókönyvével áll fel a székéből.

Ügyfelem esetében ennél kicsivel többre vállalkoztam, amennyiben vállaltam azt is, hogy a közös beszélgetéseinken kialakított megoldáshoz vezető úton a konkrét iskolához, szakképző intézményhez is elkísérem. Többletvállalásom nyilvánvaló oka ügyfelem hátrányos helyzete volt: az ő esetében szóba sem jöhettek azok a képző intézmények, amelyeknél nem megoldott az akadálymentes közlekedés. Ezek után nézzük, mi is történt kettőnk között három ülésben közel három órában.

Jelenleg kerekesszékre kényszerült és állandó rokkantnyugdíjának megállapítását várja a társadalombiztosítástól.

Az első ülés: Az objektív és szubjektív elemek különválasztása, avagy mit is akarunk valójában?

Objektív elemek: amiről a tanácskérő tud és beszél...

1. *Az érintett egészségi állapota és az akadálymentes környezet:* a balesetet követően másfél év telt el. Mindkét lába megbénult, önállóan képtelen közlekedni, gépkocsijának hikomattá alakításához a szakminisztérium bizonytalan időre, hét éven belül ígért támogatást. Hasonló okból nem tudja a garázkaput sem elektromos emelővel felszerelni. Nagyobb terhek emelésére, önálló közlekedést igénylő munkák ellátására tehát nem lesz alkalmas.

2. *Szaktudása, munkatapasztalatai:* István eredeti szakmáját tekintve hentes és mészáros, ezt a szakmát tanulta a szakközépiskolában. Az iskola befejezését követően szakmája csúcsán helyezkedett el mészárosként egy vágóhídon, a szülőfalujához közeli nagyvárosban. Budapestre költözéséig itt dolgozott, majd a fővárosba kerülve váltani kényszerült: a vágóhidak megfogyatkozása miatt egy hentesüzletben helyezkedett el. Balesetéig tehát mindvégig kétkezi munkásként tevékenykedett a húsiparban.

3. *Környezete, származása, családja:* István egy Budapesthez közeli faluban született. Szülei gyári munkások, akikkel a felköltözéséig együtt lakott. Kapcsolatuk azonban nem mondható felhőtlennek, s a lakóhely változtatást követően megritkult a találkozásaik száma. Ugyanakkor István szeretne visszatérni falura és otthon letelepedni. Jelenlegi szorult helyzetében szüleire és bátyjára nem számíthat, mert Budapestre költözése óta megromlott a kapcsolatuk. Testvére a falusi szövetkezetben gépszerelő – az ő szakmáját nagy tisztelettel szemléli.

István saját családja: Feleségének az első munkahelyén kezdett udvarolni. Kétéves kapcsolat után házasodtak össze, majd a jobb munkavállalás reményében felesége szüleinél, Budapesten telepedtek le. Ettől kezdve anyósa és apósa támogatta igazán az ifjú házasokat, ők fogadták be Istvánt.

Szubjektív elemek: amit a tanácskérő érez és tesz

1. *Pályaválasztásakor* két szakma érdekelte igazán: a mészáros és a motorszerelő. Gyermekkorában a faluban egymás robogóit szerelték barátaival, ráérő idejükben. Szerelőt közelről nem láttak, ahogyan meséli. A barátokkal gyakran volt közös téma az autó és a motor, és azok minden részlete. Ma is azt tartja magáról, hogy amit neki egyszer megmutatnak, azt másodszorra maga szereli össze.

2. *Munkaérdeklődése:* Elmesélte, hogy ifjú korában néhány alkalommal helyettesítenie kellett a közeli vegyesboltban, amit nagyon nem szeretett. Mindig is nagyobb örömmel dolgozott egyedül, olyan munkákon, feladatokon, amelyek megoldása kizárólag tőle függött. Az

utóbbi három évben végzett bolti munkát nem szerette. A balesete után megrémült attól, hogy eredeti szakmájába már nem mehet vissza.

Régi-új szakma a látóhatáron: A szakmavesztés pánikjából magához térve ügyfelem örömmel fedezte fel, hogy számára gyermekkori álma, a motorbicikliszerelés lehet a megoldás. Ennek megvalósítása érdekében lépéseket is tett. Megkeresett egy rádióriportban megszólaltatott motorszerelő-mestert, aki mozgássérült személyeket alkalmaz az üzemében. Választ és az esetleges munkát azonban csak későbbre ígérték.

Első találkozásunk végére úgy tűnt számomra, hogy Istvánban feléledt a gyermekkorában megszeretett szakma, amelyet később nem választhatott. Úgy érezte, gyakorolt szakmájának elvesztésével a motorkerékpár-szerelésben található újra önmagára. Következő találkozásunkig ennek a szakmai korrekciónak a megalapozottságát kellett átgondolnom, és a képzési lehetőségeket kellett sorra vennem. Emellett szerettem volna lehetséges alternatívákat is találni a nagy valószínűséggel megvalósíthatatlan újjáéledő gyermekkori pályakép korrigálására, a munkaerőpiaci és a felnőttképzési lehetőségeknek megfelelően.

Második találkozásunk előtt át kellett tekintenem az összes gépjármű- és motorszerelő, -javító szakképzéssel foglalkozó intézményt, valamint a szakma egészségügyi követelményeit. A Foglalkozások Egységes Osztályozási Rendszerében (FEOR) értelmezve ügyfelem igénye a következő volt: az ipari foglalkozásokon belül az élelmiszeriparból szeretne a vas- és fémiparra váltani. A rendszerezése alapján a motorszerelés mellett huszonnégy egyéb szakma jöhetett még szóba a szerszámkészítéstől az elektroműszerészig.

A legtöbb problémát az jelentette, hogy a motorszerelés, mint önálló szakma nem tanulható, arra szakképzés csak autószereléssel együttesen létezik, és csak nappali tagozaton belül. További gond: a motorkerékpár-szerelés kisebb fődarabjaihoz képest a gépkocsiknál nem oldható meg, hogy a megdolgozandó munkadarabot, például a motorblokkot úgy helyezték el, hogy ügyfelem kerekesszékből is megfelelően hozzáférhessen. Ennek alapján a motorszerelést véglegesen ki kellett zárnom a megvalósítható pályakorrekciós lehetőségekből. Következő ülésünkön tehát a vas- és fémipari szakmacsoportba tartozó foglalkozások és a hozzájuk kapcsolódó képességek és fizikai tevékenységek lehetőségeit kellett megbeszelnünk. Az ügyfelem látókörébe eső foglalkozások átgondolt bővítésétől azt vártam, hogy ennek révén ő a megvalósíthatatlan motorszerelő szakma helyére reális pályacélt talál.

Mindig is nagyobb örömmel dolgozott egyedül, olyan munkákon, feladatokon, amelyek megoldása kizárólag tőle függött.

A második ülés: „Kisebb munkadarabok kellenek!”

Most viszont együttesen újra kellett kezdenünk az építkezést.

Második találkozásunkra István feldúltan érkezett. Újból felhívta a neki motorszerelést ígérő vállalkozót, aki közölte, hogy speciális üzemének felépítése még várat magára, így konkrét választ sem tudott adni a munkakezdés időpontjára vonatkozóan. Ülésünk első felében a beszélgetésünk a „csúf” ígérető munkaadóról és a nehezen megközelíthető hivatal körül forgott. (Istvánt felesége szülei hozták el hozzám, hiszen saját (hikomat) autó hiányában nem tudott önállóan közlekedni.) Elkeseredett a sikertelen telefon miatt, azonban ezúttal megsegítette a munkámat. Ülésünk közepére István elfogadta, hogy a gyermekkori álma jelenleg megvalósíthatatlan. Az ehhez vezető út azonban nem volt könnyű. A motorkerékpár-szerelés, mint elképzelt szakmaváltási lehetőség elvesztése elaltatta ügyfelemben a még megmaradt küzdésvágyat is. Nem látott kitűzhető és megvalósítható célokat maga előtt. Ennek veszélyével akkor is számoltam, amikor a problémát megfogalmaztuk, ezért az első alkalommal nem is tettem kísérletet a célszakma megváltoztatására. Most viszont együttesen újra kellett kezdenünk az építkezést.

Mire is vagyok hát képes?

Ennek érdekében egy általános képességeket feltáró, önfelmérő kérdőívhez folyamodtam. Kitöltésétől és megbeszélésétől azt vártam, hogy István megerősödik pályaváltási szándékának helyességében és ezzel együtt nyitottá válik a fémipari szerelő szakmák szélesebb körének megismerésére is. A felhasznált kérdőív az Általános Képességet Vizsgáló Kérdőív (ÁKVK) volt, amely a General Aptitude Test Battery-hez (GATB) kialakított kanadai kérdőív 1990 és 1992 között az Országos Munkaügyi Központban adaptált magyar változata. A kérdőív 9 képességterületet tárgyal 10–10 kérdésben, amelyekben a tanácskérő értékeli magát. István a kézügyességre, ujjai ügyességére és a térlátásra adott magas összesített pontszámokat. A kérdőív megbeszélése során visszajutottunk ahhoz az önbizalmi szinthez, ahonnan a biztonságot nyújtó gyermekkori pályaképpel elindultunk. Ügyfelem megerősödött abban, hogy az általa választandó kétkezi, szerelési szakmunkák a számára megfelelőek. Racionális szempontként azonban megjelent, hogy más fémipari, szerelési pályát kell választania. István megfogalmazásában: „Ahol kisebb darabok vannak, amelyeket meg tudok emelni és hozzájuk is férek. Mondjuk úgy, hogy asztalra lehet tenni őket.”

Pályakörelemzés a kisebb asztali darabok mentén

Az ülés hátralévő idejében megpróbáltuk végiggondolni a kisebb munkadarabokkal dolgozó szerelő szakmák lehetőségét. A munkadarab esetleges mérete és súlya miatt még mindig kiesett több szakma – például a televízióműszerész, hiszen itt nem kizárható, hogy nagyképernyős tévékkel is találkozik a szerelő. Más szakmák Istvánnak az eredeti szakmája során elszenvedett, más jellegű munkahelyi balesete miatt nem jöhettek számításba: ügyfelem ugyanis tipikus „hentes balesetként” elveszítette az egyik hüvelykujját. Ebből az okból vetettük el pl. a finommechanikai műszerész szakterületet. Végezetül a kiscéplés szerelő szakma mellett tudtunk megállapodni. Ezzel több szempontból is szerencsénk volt. Egyfelől eleget tett ügyfelem korlátozott lehetőségeinek: ebben könnyen lehetett asztalon, hajolás és nagyobb súlyok mozgatása nélkül dolgozni. Másrészt az országban egyedülálló módon működő rehabilitációs szakképző központban akadálymentesített környezetben képeznek rá megváltozott munkaképességű munkavállalókat. Második ülésünket azzal fejeztük be, hogy a következő alkalommal részleteiben is megbeszéljük a kiválasztott képzés feltételeit.

A harmadik ülés: Milyen baljós árnyakkal küzdesz még?

Találkozásunkat megelőzően felvettem a kapcsolatot a képző intézménnyel, ahol megnyugtattak: van bennük fogadókészség. A következő adminisztratív lépés a képzési irányítólap előkészítése és a finansziális feltételek egyeztetése volt. István érkezése előtt látszólag minden részlet a helyére került.

A képzés részleteinek megbeszélése közben István érezhetően újra elbizonytalanodott. Amikor rákérdeztem ennek okára, két dolgot említett. Egyrészt az aggasztotta, hogy nem könnyű eljutnia a megyeszékhelyen működő iskolába, és megoldania az ottani lakhatását. Ezeket a kérdéseket azonban gyorsan megbeszéltük. Kellő megnyugtatót jelentett, hogy mind az étkezés, mind a szállás költségeit átvállalja az állam.

Másrészt pedig a képzés feltételeinek megbeszélése közben egyéb, nyomasztó kérdéssel is szembetalálkoztunk. A képző intézmény abban a városban van, ahol István ujjműtétét elrontották az orvosok. A rutinműtétnek indult, mégis fájdalmas eljárás végeztével István egy orvosi műhiba következtében hüvelykujj nélkül maradt. Ezért nem szívesen ment volna vissza a rosszemlékű városba. Ennél a pontnál újra kellett gondolnunk a képzés előnyeit, hátrányait és a színhelyét. Először részletesen megbeszéltük a műtét

Találkozásunkat megelőzően felvettem a kapcsolatot a képző intézménnyel, ahol megnyugtattak: van bennük fogadókészség.

körülményeit. Kiderült, hogy voltak tisztességes, megbízható orvosok is abban a kórházban. Istvánnak sikerült kellemes emléknymokat is felidéznie a városról: fagylaltozást, barátokat és középiskolai élményeket. István végül a részvétel mellett döntött. A végső meggyőző indok az volt, hogy felesége is rendszeresen meglátogathatja majd, és bízik szülei látogatásában is.

Közös munkánk végeztével a megállapodásunkban szereplő szerelőképzés megkezdését kellett elindítanom. Ehhez közösen kitöltöttük a megfelelő adatlapokat, amelyeket továbbadtam az ügyintéző kollegáknak. Az ő feladatuk a rehabilitációs munkacsoport tagjainak értesítése, ők ezt követően megszervezik az utaztatását és elrendezik a képzés anyagi hátterét.

Üléseinket követően kollégáim elintézték a szükséges papírokat. István egy hónap múlva már az iskolában volt az egyhetes munkakipróbáláson. Ekkor kezdtek az események más irányba fordulni. Kiderült, hogy háztartási kisgépszerelő-képzésre nincsen elegendő jelentkező, így annak elindítására nincs esély 2000-ben. Ügyfeletem ekkor arról győzték meg, hogy az induló európai üzleti asszisztensképzés az, ami pontosan megfelel a számára. Tették mindezt a hátam mögött és a megkérdezésem nélkül, felrúgva ezzel az Istvánnal kialakított konszenzusomat. Egyetlen szempontot vettem figyelembe, intézményük működésének közgazdasági-financiális helyzetét. Ezzel olyan szakképzés felé terelték ügyfeletem, ami szakmailag mindenképpen indokolatlan. Ezzel kapcsolatban ismét szeretném kiemelni azt a szempontot, hogy esetünkben egy nagy kezűességgel bíró, magányos munkavégzéshez szokott embert szeretnének közösen végzendő, jó kommunikációs képességet igénylő munkavégzésre megtanítani. Ez a szakmai balfogás nehezen magyarázható. Az eljárás etikátlansága azonban felháborító, hiszen egy teljesen kiszolgáltatott, megkeseredett ügyfelet nem szabad pusztán az intézménynek megfelelőbb gazdasági okokból durván manipulálni.

A mottóban idézett Süsü, az egyfejű, megváltozott munkaképességű sárkány, akinek a tűzfújás sem igen megy, tehát egyedül van és nagyon vágya arra, hogy elfogadják.

Utóhang

Istvánt a történetek óta újból megkerestem telefonon, és újabb beszélgetést kezdeményeztem. Annyi azonban már a telefonból is kiderült, hogy ügyfelem a felajánlott képzési iránnyal nem tud mit kezdeni, de ha mások (meg)mondják, hogy mi a megfelelő a számára, beletörődik és elfogadja. Kétségbeejtőnek ítélem meg, hogy a piaci anomáliák orvoslására életre hívott közszolgálati szerv még súlyosbított is egy fennálló problémát. Nyilvánvaló tény, hogy István jelenleg még tanácstalanabbnak és magára hagyottabbnak érzi magát, mint a velem és a munkaügyi szervezettel való találkozása előtt. Ebből a lelki álla-

potból sokkal nehezebb lesz új, közös munkába kezdenünk, a bizalom légkörét újjáépítenünk, amelyet a szervezet és a közigazgatás diszfunkciói oly gyorsan romboltak össze.

Még egyszer három, és még néhány óra

Mégis optimista felhanggal tudom folytatni az esetleírást, kár, hogy ebben a felhangban sem én, sem a jóléti állam szervei nem osztozhatunk tevékeny közreműködőként. István végül talált magának egy új, a lehetőségeinek megfelelő elfoglaltságot. A munkakipróbálási kiránduláson ugyanis összeismerkedett annak a táncsoportnak a vezetőjével, amely Közép-Európában egyedülálló módon csak kerekes székes táncosokból szerveződik. Az egyhetes együttléte követően néhány hónapja már tevékeny tagjává vált a tíz táncosból álló együttesnek. Egyik találkozásunkat már a fellépésük miatt kellett elhalasztanunk, ugyanis a köztársasági elnök és az amerikai nagykövetség előtt szerepeltek az egyik amerikai elnök szoboravatóján. Az előadást követően az Egyesült Államok magyarországi nagykövete is felajánlotta a segítségét a táncsoportnak és benne Istvánnak, a megfelelő speciális tánchoz tervezett kerekes székek beszerzésében. Csak a kívánt szakképzés megszervezésében nem jutottunk előbbre.

A gyermekkori motorszerelő-álmom szakmához közeli és az István képességeinek megfelelő, háztartási kisgépszerező szakmai képzés megghiúsulása után kényszerpályán mozogtunk tovább. A képzőközpont által javasolt, az európai üzleti asszisztenshez közeli szakképzést kezdünk keresni, az István lakóhelyéhez közelebbi színhelyen. Vagyis újabb kompromisszumot kötöttünk: ha már a kívánt képzésre nem jut el az ügyfelem, legalább a családjával és a feleségével együtt maradjon. A főváros és környéke pedig bővelkedik a munkaerőpiaci képzőkben. Közel háromszáz az olyan regisztrált iskolák száma, amelyeknek megfelelő jogosítványaik vannak a munkaerőpiaci képzések megszervezésére. Ezen intézmények közül egyetlenegy sem találtam, amely biztosította volna, hogy István bejusson valamelyik tantermükbe, és így elvégezhesse a tanfolyamukat. Újabb másfél hétbe tellett, amíg végül beláttam, hogy az országban egyedülálló az a lehetőség, amit a megkeresett vidéki képző biztosítani tud. Ha nem is a megfelelő képzésre, de be tudja juttatni a tantermébe ügyfelemet.

Tehát „kényszerválasztottunk”: ügyfelemből európai üzleti asszisztens lesz, alapfokú német nyelvtudással. Feleségétől távoli helyre kerül az egyéves képzés idejére. Visszakényszerül abba a városba, amelyhez rossz emlékek fűztek, és ahová csak a gyermekkori álmához közeli képzés hívó szava vitte volna vissza. István az újabb

Ügyfelem a felajánlott képzési iránnyal nem tud mit kezdeni, de ha mások (meg)mondják, hogy mi a megfelelő a számára, beletörődik és elfogadja.

helyzetre csak annyival reagált: „Édesapámat bevitték a kórházba, agyvérzést kapott és lélegeztetőgépen van. Úgyis van mit törlesztenem, az elmúlt években szinte sohasem jártam haza, amióta elköltöztünk.” (Az országban egyedülálló képző intézmény István szülőfalujának közelében van.)

Azt hiszem, ez az az eset, amikor a szakember keserédesen összemosolyog az ügyfelével, hiszen tudja mindketten ugyanarra gondolnak: Life ain't easy...

Konklúzióim

1. *A szervezet szempontjából:* Értékelni kellene a munkatanácsadás szerepét a szervezetben. Tisztázni kéne, hogy mit várunk egy alapvetően esetgondozó, pszichologizáló munkatárstól a szervezeten belül. Lehetséges megoldásnak tekintem, ha pl. a képzési támogatások, képzési irányok megítélésében kizárólagos javaslattevési jogkörrel ruháznák fel a munkatanácsadókat. Ezzel lehetne súlyt adni a szervezeti szereplésüknek. A másik javaslatom a már régóta felvetett szakmai ötlet megalapozása és megvalósítása: emeljük ki a humán szolgáltatást és esetgondozást végző szakembereket a rideg és bürokratikus szervezetből és adjuk át a nonprofit szervezetekhez, megfelelő törvényi szabályozók keretein belül. Ennek megvalósítására elégtelennek találom a jelenleg kész javaslatot az Országos Munkaügyi Kutató és Módszertani Központ részéről. Ez ugyanis nem biztosít kellő szakmai kontrollt a pályázó és pályázatot nyert szervezeteken, és nem rendel megfelelő pénzeszközöket a kirótt feladatok ellátásához. Hasonlóan jártunk a szakminisztériumi javaslatokkal is. A picinyke hozzáértő szakmai közvélemény úgy hiszem egyként háborodott fel és szomorodott el a nemrégén még szakmai felügyeletet is ellátó Szociális és Családügyi Minisztériumban megfogalmazott munkaügyi humán szolgáltatási miniszteri rendeletervezett kapcsán.

A team-munka megszervezése az állami munkaügy egészében, úgy tűnik, továbbra is várat magára.

2. *Az eset utókísérésének módjában bizonyosságnak kellett tekintenem, hogy a több lépésben kialakított megállapodás sem állhatja meg a helyét a külsődleges támadások tüzeiben. Tehát nekünk, munkatanácsadóknak kell – a szociális munkásokhoz hasonlóan – módot (időt és finanszírozást, valamint technikát) találnunk lezárult üléseink, volt ügyfeleink biztonságosabb, direktebb elkísérésére.*

3. *A team-munka megszervezése az állami munkaügy egészében, úgy tűnik, továbbra is várat magára. A szervezet nyolc év alatti megcsontosodása, az információáramlás gyengeségei nem segítik a kirendelt ségi teamek kiépítését és összeszokását. Nehéz helyzetben vagyunk az irodák és munkacsoportok közötti project és az esetmunkák meg-*

szervezésével is. A kollégák képzésével és a szakemberek mielőbbi beléptetésével át kell alakítani a mai gyakorlatot. Ügyfeleinkért végzett munkánk sokat javulhatna a kirendeltségi munkatanácsadó és a szolgáltatási ügyintézők viszonyának rendezésével.

4. *A szakképzők finanszírozásának módján is* érdemes lenne változtatni annak érdekében, hogy a mennyiségi oktatás helyére a minőség és a tanuló érdekeinek előtérbe helyezése kerülhessen. A hazai felnőttoktatást az Európai Unió Fehér Könyvének és az UNESCO ajánlásának megfelelően az egyéni igényekhez megfelelően kell átalakítani. Nyilvánvaló, hogy a továbbiakban sem lesz mód egy-két emberrel, tanulóval osztály keretében elindítani a képzést. A távoktatás

Ahol csak lehet,
az integrált
felnőttképzés
lehetőségeit kell
megteremteni.

és a modul rendszerű képzés azonban akár egyetlen hallgatóval is megoldható. Bűn lenne például a most készülő felnőttképzési törvényben ezeket a szempontokat figyelmen kívül hagyni.

5. *A megváltozott munkaképességűek képzésében* a speciálisan kialakított, akadálymentesített, de minden jó szándék ellenére szegregált oktatást folytató intézmények helyére, ahol csak lehet, az integrált felnőttképzés lehetőségeit kell megteremteni. Ezzel a rehabilitáltaknak nyújtott képzési lehetőségek nagy mértékben bővíthetők lennének, ott, ahol szakmai, egyénspecifikus okokból (pl. enyhén értelmi fogyatékosok!) nem követelmény az elkülönített oktatás. Az akadálymentesített közintézmények kialakítása pedig törvényi kötelezettség mind az állami munkaügyi szervezetnél, mind a képző intézményeknél. Ennek megteremtését követően pedig egyre kevésbé lehet kérdéses a kerekesszékesek integrált képzésének megszervezése és lefolytatása.

SZÁSZ ANNA

Társaság a Szabadságjogokért

Az 1994 óta működő TASZ gyökerei a pszichiátriai betegek érdekében működő jogsegélyszolgálathoz nyúlnak vissza, tevékenységi köre azonban végleges formájának kialakításától kezdve sok területre kiterjed. Így a TASZ foglalkozott például a betegjogi képviselők, a Közvetítő Tanács és a dajkaterhességet vállalók helyzetével, a pszichiátriában érzékelhető visszaélésekkel, a szervfelhasználást érintő problémákkal, valamint az állami intézmények és a civil szervezetek kapcsolattartásának jellemzőivel.

*Mit jelent az egészségügyi ellátáshoz való jog?
Hogyan érvényesül az egészségügyben az emberi méltóság védelme?
Fogadhatnak-e a betegek a kórházban látogatókat?
Miről és hogyan kell tájékoztatni a betegeket?
Mit jelent az önrendelkezéshez való jog?
Visszaautasíthatják-e a betegek az orvosi ellátást?
Megismerhetik-e a betegek az egészségügyi iratokat?
Mit jelent az orvosi titoktartáshoz való jog?*

Ezeket a valamennyiünkre vonatkoztatható, kardinális kérdéseket a TASZ ismeretterjesztő kiadványainak egyikéből, *A betegek jogairól* címet viselő összeállításból idéztük.

A Társaság, amely ma igen széles spektrumú és több dimenziójú jogvédő tevékenységet folytat, a pszichiátriai betegeknek nyújtott jogsegélyszolgálatból nőtt ki.

A kilencvenes évek elején Fridli Judit szociológus az Országos Pszichiátriai- és Neurológiai Intézetben kezelt betegeknek adott jogi természetű segítséget, majd ebbe a munkába fiatal jogászokat vont be. Végül is a TASZ-t 1994-ben Fridli Judit, Pelle Andrea ügyvéd, Tóth Gábor Attila és Honecz Ágnes jogászok, valamint Danajka Noémi alapította. Közülük hárman ma is tagjai az ügyvivő testületnek, amely kibővült Heuer Orsolyával és Baltay Leventével. Állandó munkatársaik: Dénes Balázs, Schiffer András, Németh Andrea. Munkájukat nyolc tagú tanácsadó testület segíti, amelyben helyet foglal ismert író, menedzser, pszichiáter, ügyvéd és alkotmányjogász.

Talán nem fölösleges hangsúlyozni: egy olyan országban, amely-

ben generációk nőttek föl a Mindenható Állam és intézményei alávettségként, amelyben az egyén nemhogy nem védhette meg önmaga méltóságát, de bármikor, bármilyen minőségében – különösen kiszolgáltatott betegként, fogyatékosként, gyerekként, öregként – megalázzható volt, amelyben nem élhette és nem tapasztalhatta meg, hogy míg mások jogait nem sérti, addig szabadon rendelkezik önmagával, és ha van, a vagyonával; egy olyan országban, melynek társadalmát átszőtték a feudális jellegű kapcsolatok, s így mindent összevetve nem alakulhatott és nem is alakult ki az egyéneknél a civil öntudat, a jogvédő szervezetek léte és tevékenysége nélkülözhetetlen.

Nálunk a jogvédelem teljes egészében a civil szervezetekre hárul.

A TASZ azáltal, hogy rendkívül szakszerűen vesz részt a jogalkotásban, hogy minden arra illetékes fórumon az emberi jogok tiszteletben tartásáért lobbizik, hogy közvetlenül is végez jogvédő tevékenységet, illetve az arra rászorulóknak jogsegélyszolgálatot nyújt – egy ön- és jogtudatosabb civil magatartásra ad mintát.

Magyarországon még nem alakult ki a fejlett demokráciákra jellemző munkamegosztás, mely szerint a jogvédelem egy része állami feladat. Például Ausztriában a pszichiátriai betegek jogi képviselőjét úgynevezett közzvédő látja el, állami megbízatásból, állami fizetésért. Más országokban erre a feladatra ügyvédi irodák szakosodnak, amelyek szolgáltatásait a betegek ingyenesen vehetik igénybe. Nálunk a jogvédelem teljes egészében a civil szervezetekre hárul.

A Fidesz a jogok visszavételére törekszik

A betegjogoknál maradván: 1998. július elsején lépett életbe az új, progresszív szellemű egészségügyi törvény, amely egyebek közt kimondja, hogy a kórházakban szükség van betegjogi képviselőkre, valamint meghatározza azok státuszát és szerepkörét.

A betegjogi képviselő feladata kettős: segíti a beteget egyéni ügyeiben, ismerteti jogait, megírja esetleges panaszait, segít megszerezni a rá vonatkozó kórházi dokumentumokat.

Intézményi feladata, hogy abban a kórházban, amelyben működik, őrködjék a törvények betartása felett. Ha a törvényeket nem tartják be, jelentenie kell a kórház fenntartójának.

A betegjogi képviselőknél ez év januárjától kellett volna hivatalba lépniük, és megkezdeni működésüket, ez azonban a jelen dolgozat megírásáig csak néhány kórházban történt meg. De nem állt föl az a betegek és a kórház között – a vitás kérdések tisztázásának teret adó – közvetítő testület (Közvetítő Tanács) sem, amelynek a törvény szerint idén januárban létre kellett volna jönnie.

Az egészségügyi törvény jó – jegyzi meg Fridli Judit –, de a hivatalban lévő kormány nem törekszik arra, hogy az emberek megismerjék.

Állami feladat (lenne) annak megoldása, hogy amikor a beteg kórházba megy, tájékozódhasson a jogairól. Az állam azonban erre egy fillért sem áldoz. Nincs ilyen irányú tömegtájékoztatás, nem szerepelnek ezek a kérdések az interneten, nem jelennek meg tájékoztató kiadványok.

Az Európa Tanács 1997-ben egyezményt fogadott el az emberi jogokról és a biomedicináról.

A jelenlegi egészségügyi miniszter még az Orvosi Kamara elnökeként mindvégig ellenezte a betegjogok törvénybefoglalását, azzal a sokszor hangoztatott érveléssel, hogy az orvos és a beteg közti kapcsolat jogi eszközökkel nem szabályozható, annak ugyanis a kölcsönös bizalomra kell épülnie. Emögött az érv mögött kimondatlanul, ám jól érzékelhetően ott rejlik az a törekvés, amely az orvosi tekintélyen alapuló, fél-

oldalas kapcsolat fenntartására irányul, egy ma már korszerűtlen, a demokratikus jogrendbe nem illeszkedő paternalista- patriarchális viszony megőrzésének szándékával.

A mostani kormány egyébként többször is módosította az egészségügyi törvényt, mindannyiszor konzervatív szellemben, megkurtítva az egyéni szabadságjogokat. Megszüntették a dajkaterhességet engedélyező jogszabályt. Módosították azt az előírást, amely szerint bizonyos intézkedéseket, például a pszichiátriai beteg ágyhoz rögzítését az orvosnak előzetesen, írásban kell megindokolnia. A módosítás megengedi az utólagos indoklást, ami visszaélésekhez vezethet.

Eltörölték azt a szabályt, amely előírta, hogy a szerv-szövet kivétele előtt meg kell kérdezni a halott hozzátartozóit. S bár nem ők döntenek, a kórházak általuk kívánták megismerni az elhunyt erre vonatkozó akaratát.

(Egyébként mindenki rendelkezhet arról, ha nem akarja, hogy halála után a szerveit felhasználják. Ha életében ilyen jellegű nyilatkozatot nem tesz, akkor az értelemszerűen beleegyezést jelent.)

A törvény jogként tartalmazza egészségügyi adataink bizalmas kezelését, azaz az orvos(ok) részéről a titoktartást. A legfőbb szabály, hogy amit elmondok az orvosomnak, vagy ami a gyógykezelés során velem kapcsolatban kiderül, csakis kettőnkre tartozik.

Ezen is változtattak; bizonyos esetekben az orvos kiadhatja egy harmadik szereplőnek az adatokat.

Az egészségügyi adatok bizalmas kezelése ma korántsem egyszerű, tekintettel arra, hogy a betegre vonatkozó összes információt számítógépre viszik, számítógépes rendszerekben tárolják. A TASZ álláspontja, hogy *garantálni kell* a bizalmas kezelésüket, ugyanakkor hozzáférhetővé kell tenni azok számára, akik a gyógykezelésben részt vesznek.

Az Európa Tanács 1997-ben egyezményt fogadott el az emberi jogokról és a biomedicináról. Ez a betegjogokról *az első, kötelező jogi erővel bíró nemzetközi alapidokumentum*, amely tartalmazza a legújabb

kutatási eredményekkel kapcsolatos állásfoglalást (lásd géntechnika, kísérleti célokra lombikban létrehozható emberi embrió stb.). Ennek szövegét a Társaság lefordította és megjelentette. Az egészségügyi törvény megalkotásakor az egyezményt messzemenően figyelembe vették. Magát az egyezményt a magyar kormány aláírta, ám a ratifikálásával adós maradt.

A TASZ működése, mint azt a bevezetőben jeleztük, három nagy területet ölel fel.

1. Jogfejlesztő – jogreform tevékenység.
2. Tényleges, ügyvédek által nyújtott jogi segítség – tanácsadás vagy perbeli képviselő.
3. Tájékoztatás. A Társaság köziratsorozatot ad ki, amelyekben az alapvető, illetve az éppen aktuális társadalmi problémákhoz a liberális jogpolitika szellemében közelít.

Küzdelem a jogalkotásban való részvételért

„A kormányt az alkotmány kötelezi arra, hogy feladatai ellátása során együttműködjön a civil szervezetekkel. A jogalkotás folyamatában való részvétel törvény biztosítja az érdekelt szervezeteknek. Véleményüket ki kell kérni... a tervezeteket részükre meg kell küldeni.

A Társaság a Szabadságjogokért megalakulása óta aktívan keresi a jogalkotás folyamatában való részvétel lehetőségét. Noha törvényben foglalt jogát próbálja érvényesíteni, amikor megpróbálja elérni, hogy a kormányszervek társadalmi listájára felkerüljön, hogy a tervezeteket kellő rendszerességgel megkapja, hogy az egyeztetés folyamatát megismerhesse, törekvése mégis akadályokba ütközik.”

Talán nem szorul bizonyításra: a demokratikus jogrendszer működésének alapfeltétele, hogy a jogalkotás-törvényhozás előkészítésében, a jogalkotás folyamatában részt vehessenek a társadalmi, illetve civil szervezetek, amelyek a lakosság különböző csoportjainak érdekeit képviselik, vagy, mint a Társaság, a társadalom egésze számára jelenítenek meg fontos értékeket.

A TASZ azzal az alapossággal, felkészültséggel és következetességgel, amely elvárható lenne a közélet minden szereplőjétől (a magyar közéletet, mint azt jól tudjuk, egyáltalán nem a fenti erények jellemzik, sőt!), állításainak igazolásául vizsgálatot végzett e tárgykörben.

Elsősorban összegyűjtötte az erre vonatkozó, különböző törvényhelyeken leírt jogszabályokat, majd górcső alá vette az ezzel kapcsolatban ma kialakult gyakorlatot. Az idén áprilisban megjelent kiadvány (címe: **TÁRSADALMI SZERVEZETEK A JOGALKOTÁSBAN**) tanulságos olvasmány, ami a demokratikus parlament valamint a minisztériumok és részben a civil szervezetek működését illeti.

Az országgyűlés az első, valamint a jelenlegi, vagyis harmadik ciklusban minden olyan indítványt elvetett, amely a társadalmi-civil szervezetek jogalkotásban játszott szerepét az eddigi, diffúz szabályo-

zásnál egyszerűbbé, egyértelműbbé, áttekinthetőbbé tette volna. Az ilyen jellegű indítványokat – amelyek mindkét ciklusban ellenzéki, főként szocialista képviselőktől származtak, a kormánypárti többség még az illetékes –, az Alkotmányügyi Bizottság elutasította.

A vizsgálatból kiderül, hogy a minisztériumokban nem alakult ki egységes rendszer a civil szervezetekkel való kapcsolattartásra.

A vizsgálatból kiderül, hogy a minisztériumokban nem alakult ki egységes rendszer a civil szervezetekkel való kapcsolattartásra. Van olyan minisztérium, amelyben nem vezetnek listát a véleményezésbe bevonható szervezetekről, és a velük való kapcsolat esetleges, sőt, a TASZ megállapítása szerint merőben önkényes. Másutt léteznek az úgynevezett tárclisták. Sokatmondóak az arra vonatkozó összehasonlító adatok, hogy melyik minisztérium hány civil szervezettel áll kapcsolatban.

Ezen a téren 200 szervezettel vezet az Egészségügyi, és utolsó a sorban 5 szervezettel a Szociális és Családügyi Minisztérium(!). Ami annál is furcsább, mert a Szociális és Családügyi Minisztérium egyik szervezeti egysége, a jelenlegi Nőképviselési Titkárság, amelynek jogelődje, a mostani kormány által megszüntetett Munkaügyi Minisztériumban működő Egyenlő Esélyek Titkársága, tudomásunk szerint legalább negyven civil (nő) szervezettel állt rendszeres kapcsolatban.

Bár ezen a téren az országgyűlési bizottságok sem követnek azonos gyakorlatot, a helyzet ezeknél jobb, mint a minisztériumoknál: „Majd’ minden bizottság időről időre meghív az ülésére társadalmi szervezeteket... Szakértőként rendkívül kevés esetben vonták be őket a bizottságok munkájába... a társadalmi szervezetek azonban felkérés nélkül is készítenek írásos összeállításokat, és csak néhány bizottság nem él beszámoló- és véleménykérési lehetőségével.”

A Társaság végül leszögezi: „A jelenlegi szabályozás nem ír elő olyan kötelezettséget a bizottságok számára, hogy a tervezetet véleményező civil szervezeteket meghallgassák. Ugyanakkor némely bizottság már rendszeresített alkalmakat a meghallgatásra.”

A kormányzati és a civil szervezetek közti kapcsolatokat azonban nem lenne helyes csupán az előbbiekből oldaláról megítélni.

A TASZ a vizsgálat során hatvan civil szervezetnek küldte el a kérdőívét, közülük harminc szervezet válaszolt. Ebből az ötvenszázalékos arányból óhatatlanul arra következtethetünk, hogy a civil szervezetek egy igen jelentős hányada vagy nem látja át a kérdés jelentőségét, vagy a saját tevékenységét nem tartja kellően fontosnak.

A Társaság tevékenysége e tekintetben (is) példaértékű: „A TASZ jogfejlesztő programja keretében a szabadságjogokat sértő jogszabályok megváltoztatásáért, új törvények megalkotásáért lép föl, bírálja a hatóságok jogsértő gyakorlatát, beadványokkal fordul a különböző állami fórumokhoz (ombudsmanhoz, ügyészséghez, Alkotmánybírósághoz).” Legfőként a parlamenti jogalkotásra, az emberi jogi, beteg-

jogi, adatvédelmi és büntetőjogi tárgyú törvényjavaslatokra összpontosít.

1997 tavaszától 2000 tavaszáig több mint tíz alkalommal jelent meg az aktuális törvényjavaslatokkal kapcsolatban TASZ-álláspont: az egészségügyi adatok védelméről, a drogszabályok szigorításáról 1997-ben, majd 1998-ban ismét, az egészségügyi törvény betegjogi rendelkezéseiről, a büntetőeljárás törvényjavaslatáról, az egészségügyi törvény módosításáról, a személyes adatok védelméről, a dajkaterheségről, az Internet szabadságáról, végül két ízben az abortusz-szabályok szigorításáról: előbb 1998-ban, majd 2000 márciusában.

Ismeretes, hogy az abortusz jogi szabályozásának legújabb, ez évi megváltoztatására az Alkotmánybíróság kötelezte az országgyűlést. A kormány erre vonatkozó tervezetét, mielőtt a parlament elé terjesztették volna, több alkalommal, különböző civil fórumokon megvitaták. De a vitázó felek figyelmen kívül hagyták a javaslatnak azon, a nők számára létfontosságú paragrafusát, mely szerint, amikor az abortuszra váró nő első ízben megjelenik a tanácsadáson, *nem kap tájékoztatást arról, hogy ki és milyen indokkal jogosult terhessége megszakítására*. Ilyenkor az ember óhatatlanul maga elé képzei mindazokat a nőket, akik járatlanok a jogszabályokban, akik mindenféle hivatalossággal szemben elveszetteknek érzik magukat, akiket első alkalommal azzal küldenek el, hogy gondolkodjanak a szándékukon még néhány napig. Ezt a negatívumot nem ellensúlyozza az sem, hogy a javaslat, majd az országgyűlés által elfogadott jogszabály továbbra is elfogadja indokként, ha a nő súlyos válsághelyzetére hivatkozik.

Összefoglalva: a TASZ jogfejlesztő tevékenysége, ha akadályokba ütközik is, korántsem minősíthető szélmalomharcnak. Állásfoglalásait a képviselők, különösen a parlament emberi jogi valamint egészségügyi bizottságában nagyon komolyan figyelembe veszik, felhasználják, saját javaslataikba beépítik.

Jogsegélyszolgálat a drogtörvény életbelépése után

A '98-ban hivatalba lépő kormány nyíltan vállalt törekvése volt, hogy bevezesse Európa egyik legszigorúbb drogszabályozását. 1999. március elsején lépett hatályba a Btk. drogfogyasztással kapcsolatos módosítása, amelyet a köznyelv drogtörvénynek nevez.

Az eredeti tervezet mind a szakmai, mind a civil szervezetek körében óriási felháborodást keltett és komoly ellenállást váltott ki. Több mint ötezren írásban tiltakoztak, 1998 novemberében Budapesten, a Vörösmarty téren több ezer fiatal tüntetett a kormány drogpolitikája ellen. A TASZ a kiadványaiban és különböző fórumokon szóban fejtette ki a maga álláspontját, nevezetesen, hogy a kábítószer-fogyasztás kriminalizálása nem oldja meg a problémát, sőt, ellenkezőleg, rontja a megelőzés, a gyógyítás és a rehabilitáció esélyeit. A büntetőjogi szigor előrevetítette annak a veszélyét, hogy megrendül az orvos és be-

teg közti bizalmi viszony, hogy a büntetéstől félő kábítószerfogyasztókat visszatartja a kezeléstől.

A korábbi szabályozással szemben, amely lehetővé tette a szaknyelven diverziónak, elterelésnek nevezett módszer alkalmazását, azt

A mennyiségek határainak megvonása jogpolitikai kérdés.

ugyanis, hogy az egyébként mindig is büntetendő cselekménynek tekintett drogfogyasztást inkább orvosi, mint kriminológiai útra terelve igyekeznek csökkenteni, s nem csupán a kábítószerfüggők, de az alkalmi fogyasztók esetében is, az új szabályozás csak az előbbieket

számára engedélyezi.

„Az a fogyasztó, aki még nem függ a szertől, büntetendő... Nem tesznek különbséget a tiltott szerek között veszélyességük szerint... nem tesznek különbséget a kábítószerfüggő kereskedők és a nagy haszon reményében árusítók közt... A kábítószer kínálásához és átadásához ugyanolyan büntetést rendelnek, mint a forgalombahozatalhoz, vagy kereskedéshez... Csökkentik a csekély és jelentős mennyiség mértékét. A mennyiségek határainak megvonása jogpolitikai kérdés. Ettől függ, hogy a jogalkotás a fogyasztók büntetésére vagy gyógyítására helyezi a fő hangsúlyt, ugyanis az elterelés csak csekély mennyiség esetén választható. A javaslat megjelöl olyan helyszíneket, ahol a kábítószerhez kapcsolódó mindenféle magatartás súlyosabban büntetendő... A Btk. általános részében tervezett szigorítások érintik a kábítószerrel kapcsolatos cselekményeket is... Ezek a jogalkalmazó bölcsességének nagyon szűk mozgásteret hagynak...” – olvashatjuk a TASZ 1998 októberében megjelent állásponyjában.

Az 1999. március elsején életbe lépett törvény végül is az eredeti tervezethez képest néhány pontban enyhébb szabályokat alkalmazott. A változás, illetve módosítás a tervezet parlamenti vitáján született, mégpedig kormánypárti képviselők javaslata alapján – az ellenzéki képviselők módosító javaslatait a parlamenti többség szokás szerint elvetette –, nagy valószínűséggel az eredeti tervezet keltette felháborodásnak, a szakmai érveknek, a civil szervezetek tiltakozásának és nem utolsósorban mindezek sajtóvisszhangjának következményeként.

Az enyhítések ellenére a hatályos törvény igen szigorú.

A TASZ jogsegélyszolgálatát, amelyet Pelle Andrea és Baltay Levente ügyvédek látnak el, Pelle Andrea közlése szerint ma a legnagyobb számban azok a 14–25 éves fiatalok veszik igénybe, akik ellen kábítószerfogyasztás miatt indult büntető eljárás. Jelenleg 40–50 ügyfelük esetében látják el a védelmet. Az ügyfeleik egy része azután fordul hozzájuk, miután bevitték a rendőrségre, másik része ellen már bírósági eljárás van folyamatban.

A jogsegélyszolgálatot igénybe vevő fiatalok családi, anyagi, szociológiai helyzete a lehető legkülönbözőbb. Ezek alapján nem lehet semmiféle összefüggést megállapítani, nem lehet őket semmilyen rendszerbe besorolni. Lehet viszont az általuk használt szerek alapján.

A *fiúvesek* nem különböznek azoktól, akik semmiféle drogot nem használnak, a magatartásukban többnyire nem tapasztalható deviancia. Ami megerősíti azt a kormány által elvetett érvet, hogy a szerek között, igenis van különbség. A jointot szívók és a már súlyos függőségben szenvedő heroinisták között nem lehet egyenlőségjelet tenni.

Az eddigi eljárásokban az ítélet megrovás, próbára bocsátás vagy pénzbüntetés volt.

Tapasztalataik szerint a hatóságok részéről elég gyakori a jogsértő magatartás. Példaként említi Pelle Andrea, hogy a rendőrségre valakit tanúként idéznek be, és ott, jogellenesen vizeletvizsgálatra kötelezik. Más eset, hogy amikor az ügyfelük nyilvánvalóan jogosult lett volna gyógykezelésre és így elkerülhette volna a büntető eljárást, erről őt a hatóságok nem világosították föl. Ez az ügy a jogsegélyszolgálat közbelépésének köszönhetően rendeződött.

Arról hallomásból értesülnek, ha a nyomozati szakban nincs jelen védő, gyakran előfordul, hogy meggyőzik a tizenéveseket, tegyenek beismerő vallomást, mert így hamarabb hazamehetnek vagy enyhébb büntetést kapnak. Ugyanakkor az a fiatal, akit könnyű megfélemlíteni, önmaga ellen szolgáltat bizonyítékot.

A jogi képviselő – mondja Pelle Andrea – nem lelki tanácsadás, és ezt tizen-huszonéves ügyfeleink is tudják. Mégis vannak esetek, amelyeket látva az ember szíve összeszorul.

A drogtörvény egyik következménye volt az iskolai feljelentési hullám.

A TASZ éppen a jogsegélyszolgálat működésének elemzése alapján állapította meg, hogy számos fővárosi és vidéki középiskola jelentette föl drogfogyasztás miatt a diákjait, többnyire indokkal, de igen sokszor indokolatlanul. Annak, hogy az iskola kötelességének érzi kiszolgáltatni a tanulóit, több oka is van. Egyrészt a tanároknak tévesek az információik a drogfogyasztással mint büntetendő cselekménnyel kapcsolatban. Egy pedagógusok számára írott könyv kifejezetten figyelmezteti őket: ha elmulasztják a följelentést, „cinkos hallgatásért” akár három év börtönt is kaphatnak. Másrészt a pedagógiai szakmának erre vonatkozóan nincsenek egységes etikai szabályai, és a közoktatási törvény sem ad eligazítást a titoktartásról. A valóság az, hogy a pedagógusnak nincs feljelentési és bejelentési kötelezettsége.

A TASZ információi szerint 1999 áprilisában és májusában 15 (!) iskolában indult eljárás diákok ellen, drogfogyasztás miatt.

Milyen életre szóló terhet cipel az a 17 vagy 14 éves gyerek, akit drogfogyasztással gyanúsítanak, akit emiatt kirúgnak az iskolából, akinek oda kell járnia a rendőrségre? Mihez kezdhet, milyen lehetőségei vannak, azok után, hogy eltávolították az iskolából?

A TASZ információi szerint 1999 áprilisában és májusában 15 (!) iskolában indult eljárás diákok ellen, drogfogyasztás miatt.

És milyen megrázkódtatást jelent annak a tizennégy éves lánynak, aki bizalmas közlésnek szánva elmondta az osztályfőnökének: egy alkalommal amfetamint vett be, amit az illető osztályfőnök azonnal továbbmondott az igazgatónak, aki rögtön bejelentést tett a rendőrségen: milyen bizalomvesztést, mekkor csalódást kellett elszenvednie?

Pelle Andrea olyan esetről is tud, amikor – noha drog ügyben több tanuló volt érintett – az iskola nem tett bejelentést, megpróbálta az ügyet a saját keretein belül elrendezni. Bejelentést tett viszont feltehetőleg az egyik szülő – ennek következményeként lett az ügyből *bűnügy*.

A TASZ 1998-as álláspontja, amelyet a drogszabályok szigorítása ellen fogalmazott meg, ma is időszerű:

„Egy társadalmi probléma nem elrettentéssel, a legszigorúbb törvény megszavazásával, hanem józan belátáson, kutatási eredményeken, közegészségügyi megfontolásokon és emberi jogi szempontokon nyugvó összefogással enyhíthető.”

LÉVAI JÚLIA

Több, mint helyzetjelentés

Széman Zsuzsa–Harsányi László: Halak és hálók
(Kapcsolatok a helyi szociálpolitikában) Nonprofit
Kutatócsoport – MTA Szociológiai Kutatóintézet, Bp., 1999.

A kelet-közép-európai szociális szféra a rendszerváltás után különösen gyorsan változó területté vált. Egy ilyen területen minden, felméréseken alapuló könyv „eredendő bűne”, hogy a benne foglaltak jó része hamar elavul, a téma újra felmérés után kiált. A *Halak és hálók* című könyv szerzői – Széman Zsuzsa és Harsányi László – ezt az adottságot két igen egyszerű eszközzel: a szerkezet kérlelhetetlen racionalizmusával és a téma történeti-szociológiai beágyazottságaival ellensúlyozták. Ettől ez a kötet jóval több, mint pillanatfelvétel vagy helyzetjelentés.

Alapanyagát annak a négy empirikus kutatásnak az eredményei adják, amelyeket a Szonda Ipsos Média-, Közvélemény- és Piackutató Intézet segítségével és az MTA Szociológiai Intézete, illetve a Nonprofit Kutatócsoport Egyesület keretei között végeztek, az OKTK, a Japan Foundation és a Soros Alapítvány támogatásával, az előző Népjóléti Minisztérium 1996-os megrendelésére. A kutatások 1996 márciusa és 1999 februárja között zajlottak, reprezentatív mintán alapuló, kérdőíves felméréssel, s ezzel párhuzamosan mélyinterjúk felvételével. A minta alanyai három nagy csoportból kerültek ki: a nonprofit szervezetek, a települési önkormányzatok és a legkülönbébb szociális intézmények képviselőit kérdezték meg. Az interjúk a kérdőíves felmérést követően, az ezekben részt vevők körében készültek, már a kérdőívre is támaszkodva.

A feldolgozás szerkezetét végül az határozta meg, hogy a nonprofit szektor általános, elvi vonatkozásai (jogi és pénzügyi keretei) mellett milyen kép bontakozott ki a szektor dinamizálóról, alappilléreiről, és a konkrét folyamatokban mérhető, megvalósult gyakorlatáról. A gondolati ív végpontján az innováció fogalma áll.

Az alapvető kérdés a témával kapcsolatban természetesen az, hogy végül is melyik modell követhető egy olyan helyzetben, amelyre elsősorban a szervetlenség, a zárványszerű jelenségek rendszere a jellemző. Mi több, már az is kérdéses lehet, hogy egyáltalán lehet-e, kell-e bármiféle modellt követni olyankor, amikor magára a történelmi szituációra eddig még soha, sehol sem volt példa. Piacgazdaságot még sehol nem hoztak létre olyan kvázi-piaci félmodern rendszerből, amelynek pilléreit nem kis részben a szociális biztonság elemei adták, s amelyet politikai egyeztető tárgyalásokon és parlamenti döntési sorozatokon keresztül bontottak le. Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy

a régóta szerves folyamatokban működő (nyugati) rendszereknek megvannak a maguk történelmi tanulságai, amelyeket súlyos hiba lenne figyelmen kívül hagyni. Eközben azonban ezek a rendszerek is éppen válságokon és alapvető változásokon mennek keresztül – tehát nem biztos, hogy stabil modellként szolgálhatnak. Ráadásul az, hogy egyszerre folyik a játékszabályok felállítása, és maga a játék, rengeteg olyan véletlenszerű döntéshez is vezet, amely az adott pillanatban szükségszerűségnek tetszik. A könyv elején olvasható, országokra lebontott körképből a múltbéli gyökerek mellett azt is látni, hogy például a Cseh Köztársaság első demokratikusan választott kormánya éppen a civil szférával szemben táplált bizalmatlanságokat. S hiába, hogy a térségben a múltban éppen Csehország rendelkezett az egyik legerősebb civil társadalommal, az ország ezen a téren most további kitérőkre kényszerült. A kitérők nagyságát viszont a köztársasági elnök személyes befolyása csökkentette. Nincs mit csodálkozni tehát azon, hogy tiszta „mintakövető” modellek szinte sehol sem alakultak ki – a magyarországi modell is meglehetősen kevert. A szerzők összegzése szerint a nálunk regisztrálható jóléti modell alapvetően a korporatista típushoz közelít (magas jóléti kiadások mellett nagy súlyú nonprofit-szektor állami forrásokkal), ugyanakkor maguk a működési mechanizmusok ellentmondásosak, s a piac ott is egyeduralkodóvá válik (például az egészségügyben), ahol ez indokolatlan, és ahol az állam piaci mechanizmusokat fölerősítő koncepciója megosztó és polarizáló hatású lehet.

A modellt érintő kérdések megválaszolásához azonban számtalan konkrét kérdés felvetésén keresztül vezet az út. „Hogyan, milyen körülmények közt és miért?” – ez a három alapkérdés a meghatározó a könyvben. Hogyan lépnek be a civil szervezetek a szociális ellátásba? Milyen helyzetbe hozzák magukat, vagy milyenbe kényszerülnek? Miért válhatnak (vagy nem) a civil szervezetek az önkormányzatok partnereivé? Miért éppen azok a célcsoportjaik, akik? Hogyan határozza meg a szervezetek helyzetét, hogy „óriások” vagy „törpék”? Az érintettekét, hogy a szolgáltatás „fapados” vagy „elit”? Mindezekben belül és mindezekből következően a könyv mindenre rákérdez, ami összefügg a szolgáltatások finanszírozásával, karitatív jellegének normáival és következményeivel, a szervezetekben érvényesülő döntési mechanizmusokkal, magával az infrastruktúrával. Az egyik legérdekesebb fejezete a „három nagy” – a Vöröskereszt, a Máltai Szeretetszolgálat és a Soros Alapítvány – magyarországi történetének leírása és elemzése. De talán még ennél is izgalmasabb az, hogy ezek mellett hogyan jöttek létre és milyen kapacitással rendelkeznek a kis szervezetek. Nem kevésbé izgalmasak maguk a táblázatok, akár önmagukban is: melyik szervezet milyen szempontok alapján és milyen mértékben mérlegel (egyáltalán mérlegel-e?), mielőtt odaítél; hogy fest tevékenységeinek rangsora; melyik célcsoport hányadik helyen áll a támogatás mértékét és minőségét illetően; hogy érinti mind-

ez a korfát (az egyes életkorok alapján felállítható rendszert) – csupa olyan összefüggés, amelyek immár a szociális hálóról alkotott képünk biztos tudáshálóját adják. Résre itt nemigen lelünk, ami átesett valamelyik lyukon, azért valószínűleg nem kell sajnálkoznunk.

A könyv stabil „tudáshálójának” léte azt jelenti, hogy a szakmának ismét született egy enciklopédiaként is használható könyve. Na meg azt is, hogy mi legalább látjuk, amit nézünk.